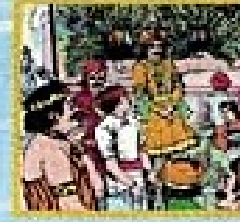
अगस्त् 2003 Rs. 10/-

संस्कृत चन्दमामा

पुराणकथावली २७

उभौ मयूरौ (वेतालकथा) १९

मायासरोवरः १३

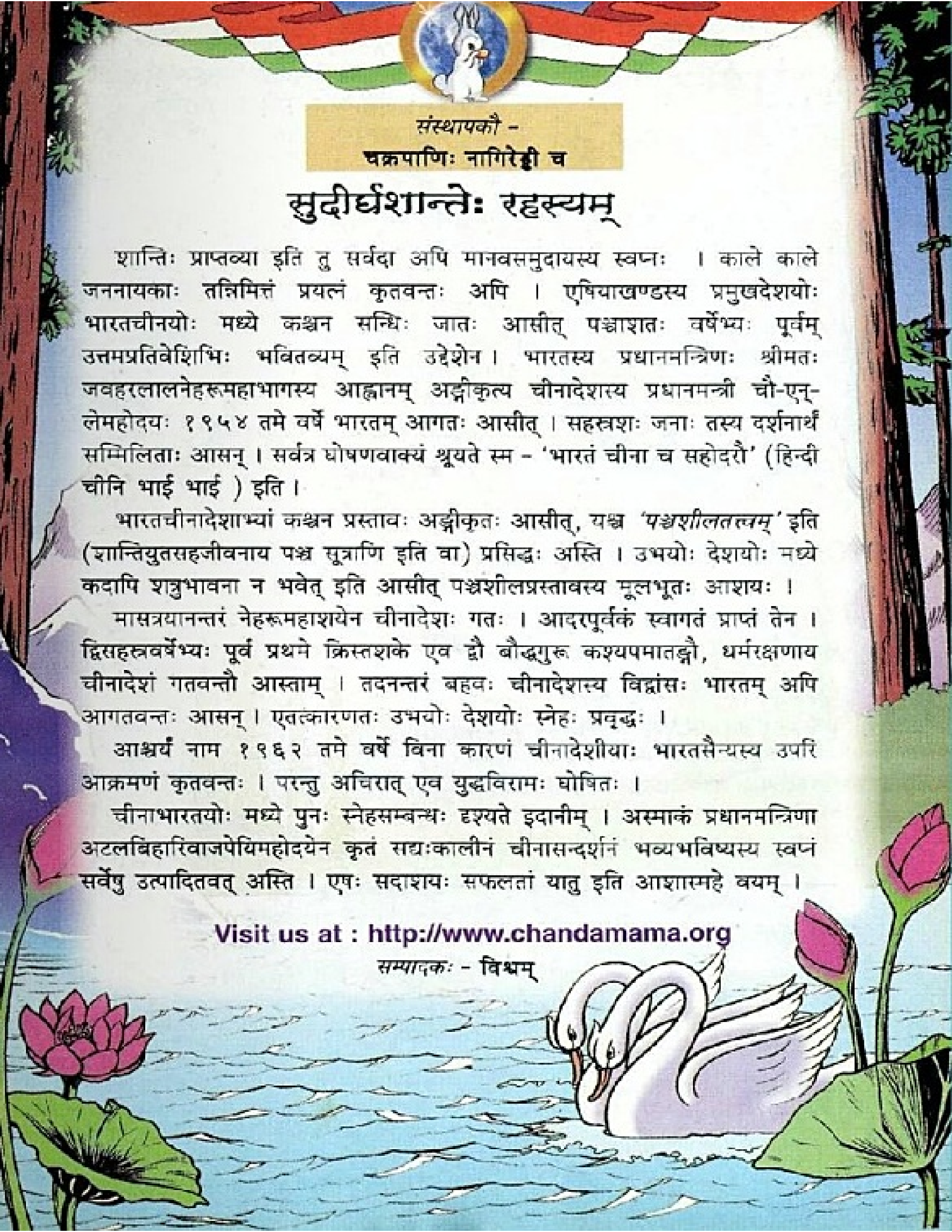
विघ्नेश्वरः ४५

अन्तरङ्गम्

ग्राहकशुल्कम् -
अमेरिका-कैनडादेशयोः कृते
प्रतिकृतिमूल्यम् - $२
वार्षिकं शुल्कं - $२०
भवदीयं धनं 'Chandamama India Limited' नाम्ना प्रेष्यताम् -
Subscription Division
CHANDAMAMA INDIA LIMITED
No. 82, Defence Officers Colony,
Ekkatuthangal, CHENNAI - 600 097
E.mail : subscription@chandamama.org

उपायनीक्रियताम्
वायुयानेन भारतेतरदेशान् प्रति
वार्षिकं (१२ सञ्चिकाः) - रू.९००/-
भारते रू. १२०/- (बुक्पोस्ट् द्वारा)
भवदीयं धनं D.D.द्वारा धनादेश(M.O.)द्वारा वा
'Chandamama India Limited'
नाम्ना प्रेषणीयम् ।

संस्थापकौ -
चक्रपाणिः नागिरेड्डी च

सुदीर्घशान्तेः रहस्यम्

शान्तिः प्राप्तव्या इति तु सर्वदा अपि मानवसमुदायस्य स्वप्नः । काले काले जननायकाः तन्निमित्तं प्रयत्नं कृतवन्तः अपि । एषियाखण्डस्य प्रमुखदेशयोः भारतचीनयोः मध्ये कश्चन सन्धिः जातः आसीत् पञ्चाशतः वर्षेभ्यः पूर्वम् उत्तमप्रतिवेशिभिः भवितव्यम् इति उद्देशेन । भारतस्य प्रधानमन्त्रिणः श्रीमतः जवहरलालनेहरूमहाभागस्य आह्वानम् अङ्गीकृत्य चीनादेशस्य प्रधानमन्त्री चौ-एन्-लेमहोदयः १९५४ तमे वर्षे भारतम् आगतः आसीत् । सहस्रशः जनाः तस्य दर्शनार्थं सम्मिलिताः आसन् । सर्वत्र घोषणवाक्यं श्रूयते स्म - 'भारतं चीना च सहोदरौ' (हिन्दी चीनि भाई भाई) इति ।

भारतचीनादेशाभ्यां कश्चन प्रस्तावः अङ्गीकृतः आसीत्, यश्च *'पञ्चशीलतत्त्वम्'* इति (शान्तियुतसहजीवनाय पञ्च सूत्राणि इति वा) प्रसिद्धः अस्ति । उभयोः देशयोः मध्ये कदापि शत्रुभावना न भवेत् इति आसीत् पञ्चशीलप्रस्तावस्य मूलभूतः आशयः ।

मासत्रयानन्तरं नेहरूमहाशयेन चीनादेशः गतः । आदरपूर्वकं स्वागतं प्राप्तं तेन । द्विसहस्रवर्षेभ्यः पूर्व प्रथमे क्रिस्तशके एव द्वौ बौद्धगुरू कश्यपमातङ्गौ, धर्मरक्षणाय चीनादेशं गतवन्तौ आस्ताम् । तदनन्तरं बहवः चीनादेशस्य विद्वांसः भारतम् अपि आगतवन्तः आसन् । एतत्कारणतः उभयोः देशयोः स्नेहः प्रवृद्धः ।

आश्चर्यं नाम १९६२ तमे वर्षे विना कारणं चीनादेशीयाः भारतसैन्यस्य उपरि आक्रमणं कृतवन्तः । परन्तु अचिरात् एव युद्धविरामः घोषितः ।

चीनाभारतयोः मध्ये पुनः स्नेहसम्बन्धः दृश्यते इदानीम् । अस्माकं प्रधानमन्त्रिणा अटलबिहारिवाजपेयिमहोदयेन कृतं सद्यःकालीनं चीनासन्दर्शनं भव्यभविष्यस्य स्वप्नं सर्वेषु उत्पादितवत् अस्ति । एषः सदाशयः सफलतां यातु इति आशास्महे वयम् ।

Visit us at : http://www.chandamama.org

सम्पादकः - विश्वम्

भारतनायकस्पर्धायां भागम् ऊढ्वा प्राप्नुवन्तु अपूर्वाणि पारितोषिकाणि

भारतीयाः नायकाः-२३

अत्र राष्ट्रियान्दोलनम् अधिकृत्य केचन प्रश्नाः उल्लिखिताः । किम् उत्तराणि वक्तुं शक्नुयुः भवन्तः ?

समुचितोत्तरदातारः त्रयः पुरस्क्रियन्ते द्विचक्रिकादानेन

1. अहं १९२० तमवर्षतः १९४७ तमवर्षाभ्यन्तरे दश वर्षाणि यावत् कारागारे आसम् । भारतस्य प्रथमः प्रधानमन्त्री अपि आसम् । मम नाम किम् ?

....

2. मया 'अभिनवभारतम्' इत्येषा अन्ताराष्ट्रिया संस्था संस्थापिता । स्वातन्त्र्ययोद्धा अहं प्रथमस्वातन्त्र्यसङ्ग्रामस्य इतिहासं मराठी-भाषया लिखितवान् । किं भवन्तः मम नाम जानन्ति ?

....

3. भारतस्य 'अयोमयः पुरुषः' इति ख्यातः अहं कः इति किं भवन्तः जानन्ति ?

....

4. १९१२ तमे वर्षे लार्ड् हर्डिङ्गस्य यात्रावसरे यत् विस्फोटनं जातं तस्य उत्तरदायी आसम् अहम् एव । अहं भारतीयराष्ट्रियसैन्यस्य निकटवर्ती अपि आसम् । अहं कः ?

....

5. १९३०तमे वर्षे बिहारराज्ये प्रवृत्तस्य लवणसत्याग्रहस्य नायकत्वं निरूढम् आसीत् मया । अहं स्वतन्त्रभारतस्य प्रथमः राष्ट्राध्यक्षः अपि आसम् । मम नाम किम् ?

....

प्रतिप्रश्नम् उत्तरं लिखन्तु । एतेषु पञ्चसु नायकेषु प्रियतमः कः किमर्थं च इति दशभिः शब्दैः लिखन्तु । मम प्रियतमः नायकः ....

....

....

....

भागग्रहीतुः नाम ....

वयः .... कक्ष्या ....

सङ्केतः ....

....

....

पिन् .... दूरवाणी ....

एतं पुटं पृथक्कृत्य प्रेषयन्तु अधोनिर्दिष्टसङ्केताय -

भारतनायकस्पर्धा-२३
चन्दमामा इण्डिया लिमिटेड्,
८२, डिफेन्स् आफीसर्स् कालोनी
एक्काट्टुतङ्गल्, चेन्नै - ६०० ०९७

उत्तरप्रेषणाय अन्तिमदिनाङ्कः - **५,सप्टम्बर्, २००३**

नियमाः -

१. अधिकाष्ट-ऊनचतुर्दशवर्षीयाः एतस्यां स्पर्धायां भागं ग्रहीतुम् अर्हन्ति ।
२. विविधभाषाभिः प्रेषितानि उत्तराणि परिशील्य त्रयः श्रेष्ठाः चीयन्ते । यदि योग्योत्तरदातारः बहवः तर्हि प्रियतमनायकविषये लिखितं वाक्यम् अवलम्ब्य चयनं क्रियते ।
३. निर्णायकानां निर्णयः एव अन्तिमः ।
४. एतं विषयम् अधिकृत्य पत्रव्यवहारः कोऽपि न करणीयः ।
५. विजेतारः पत्रद्वारा सूच्यन्ते ।

भवद्भ्यः पारितोषिकं ददाति

Junior
CHANDAMAMA

RESERVE YOUR COPY NOW!

Do you want your children to sharpen their faculties by working on puzzles?
Come to Junior Chandamama for loads of puzzles and games.

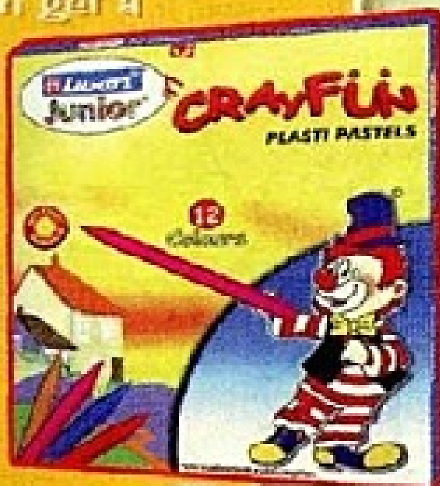

Are you looking out for interesting new stories to be read out to the kiddies?
Pick up a copy of Junior Chandamama, and you'll find them there.

SPECIAL OFFER

With every one year's subscription get a

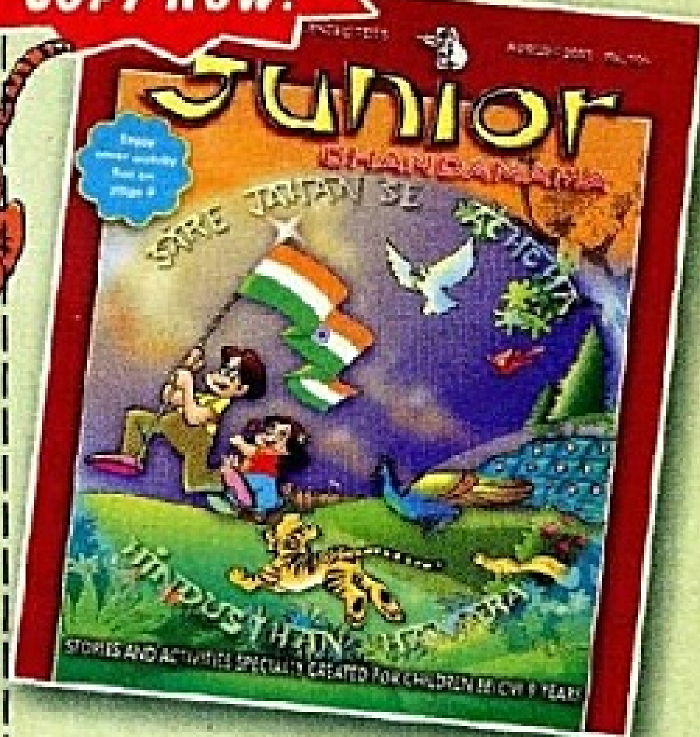
Luxor Junior Crayfun set worth Rs. 45* absolutely Free! Rush!

PAGE AFTER PAGE WILL KINDLE YOUR CHILD'S IMAGINATION

ISSUE AFTER ISSUE, MONTH AFTER MONTH

* offer valid upto 30th September, 2003 only.

SUBSCRIPTION FORM

Please enrol me as a subscriber of Junior Chandamama. I give below the required particulars:

Name : ....

Address : ....

....

....

PIN Code : ....

I am remitting the amount of Rs.120/- for 12 issues by Money Order/Demand Draft/Cheque No. .... on.................................... Bank .... branch drawn in favour of Chandamama India Ltd., encashable at Chennai (outstation cheque to include Rs.25/- towards Bank Commission).

Place : ....

Date : ....   Signature

अतित्वराशीलता

कोदण्डः हरिपुरवासी । सः अधिकत्वराशीलः । सर्वेषु अपि कार्येषु त्वराप्रदर्शनं तस्य स्वभावः ।

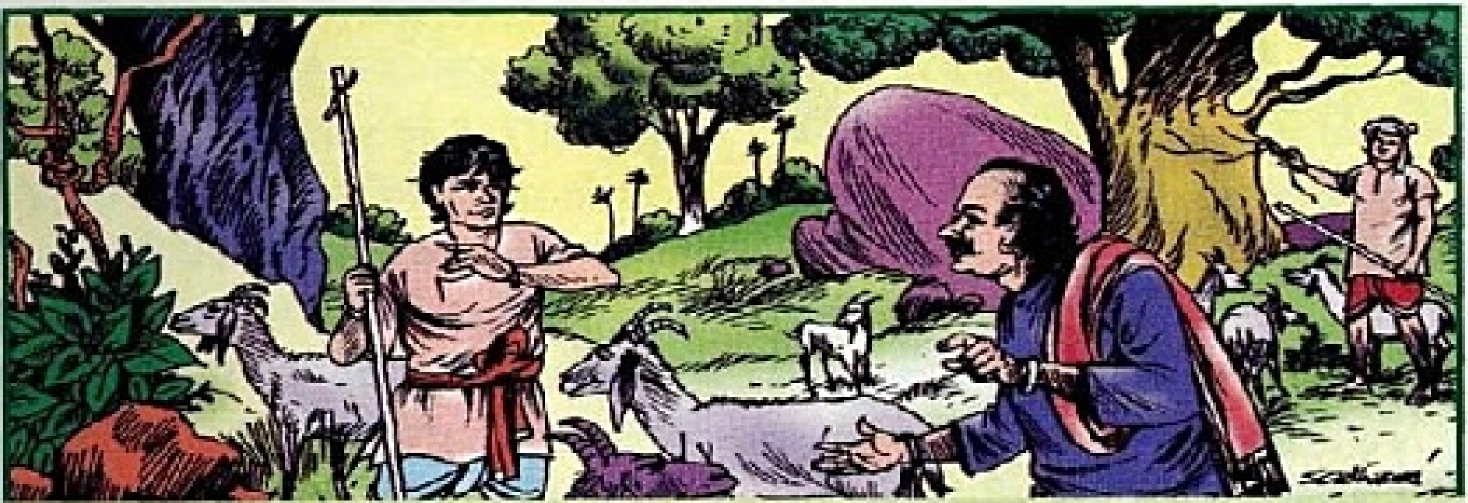
कोदण्डस्य पुत्र्याः विवाहः सम्पन्नः । सा पतिगृहं गतवती अपि । कानिचन वस्तूनि तस्याः ग्रामे शिवपुरे न लभ्यन्ते स्म, हरिपुरमात्रे एव लभ्यन्ते स्म । तादृशानि कानिचन वस्तूनि तस्याः पतिगृहं प्रापणीयानि आसन् । तादृशानि वस्तूनि वस्त्रेण बद्ध्वा शिवपुरीं प्रति गमनाय नदीतीरं गतवान् कोदण्डः । तटतः किञ्चिद्दूरे दृश्यते स्म नौका । नौकायां बहवः जनाः दृश्यन्ते स्म ।

'यदि अहं यथाशीघ्रं नौकां न प्राप्नुयां तर्हि मम वस्तूनां निमित्तं योग्यं स्थलं न प्राप्येत । कानिचन वस्तूनि नष्टानि भवेयुः अपि । अतः मया शीघ्रातिशीघ्रं नौका प्राप्तव्या' इति सङ्कल्प्य सः युतकादिकम् अपनीय बन्धं च शिरसि आरोप्य नदीम् अवतीर्य वेगेन अग्रे गतवान् ।

तस्य प्रयत्नः सफलः । सः नौकायाम् उपविष्टवान् । तदा तस्य पुरतः उपविष्टः अवदत् – ''नौकापर्यन्तम् एवं किमर्थं कष्टेन आगतम् ? नौका तु अचिरात् एव तीरं प्राप्नुयात् एव । तीरम् आगच्छन्तीं नौकां नद्याम् आरुह्य पुनः तीरस्य प्राप्तौ कोऽयम् उत्साहः भवतः ?'' इति ।

तदा कोदण्डः अवगतवान् यत् एषा शिवपुरीतः आगच्छन्ती नौका, एतस्याः आरोहणाय मया व्यर्थः प्रयासः कृतः इति ।

वास्तविकः कुरूपी

जगदीशः जगन्नाथपुरस्य निवासी । वीरः शूरः चेति उभौ पुत्रौ तस्य । बाल्ये उष्णजलपातात् वीरस्य मुखस्य चर्म किञ्चित् दग्धं जातम् आसीत् । मुखे दाहचिह्नानि दृश्यन्ते स्म । अतः कुरूपी इव परिलक्ष्यते स्म सः । किन्तु तस्य हृदयं नितरां निर्मलम् आसीत् । तस्य व्यवहारः अत्युत्तमः आसीत् । तस्य अनुजस्य शूरस्य व्यवहारः न एतादृशः । स्वस्य सौन्दर्यस्य विषये महान् गर्वः तस्य ।

कदाचित् जगदीशः स्वस्य अजान् चारणाय नीतवान् । स च घर्मकालः । वीरः वृक्षस्थानि मृदूनि किसलयानि उत्पाट्य अजेभ्यः खादनाय यच्छन् आसीत् । शूरः तस्य साहाय्ये निरतः आसीत् ।

उष्णकाले अपि कार्ये रतौ पुत्रौ दृष्ट्वा जगदीशः सन्तोषेण अवदत् - ''वीर ! कानिचन ताडमूलानि आनयतु । तानि पक्त्वा खादाम'' इति ।

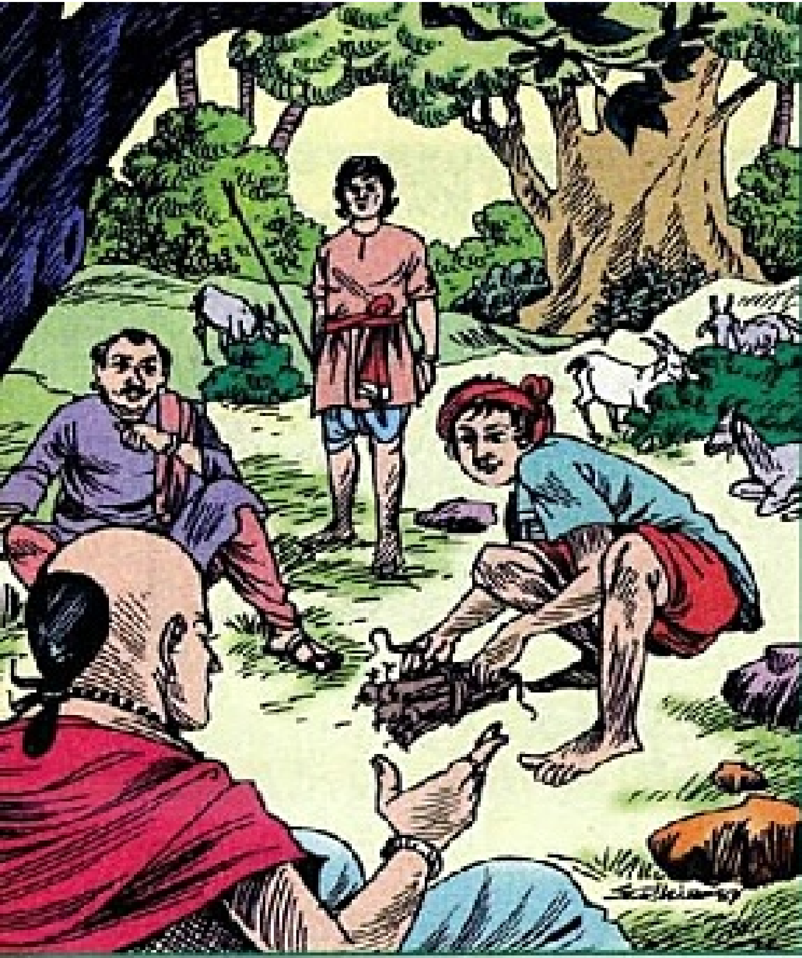
अल्पे एव काले वीरः कानिचन ताडमूलानि उत्पाट्य आनीतवान् । एतदभ्यन्तरे शूरः कानिचन काष्ठानि सङ्गृहीतवान्, अग्निं प्रज्वाल्य ताडमूलानि पक्कवान् च । यावत् ते सुखेन उपविश्य तानि खादन्तः आसन् तावता ग्रामस्य पुरोहितः धनञ्जयशास्त्री तत्र आगतः ।

जगदीशः सन्तोषेण – ''शास्त्रिवर्य ! समये उपस्थितः भवान् । किं कानिचन ताडमूलानि गृहं नयेत् भवान् ? कानिचन आनेतुं किं वदानि ?'' इति अवदत् ।

''आनाययतु । अहम् अपि एतदेव वक्तुम् इष्टवान् आसम् । सङ्कोचवशात् न उक्तं मया, तावदेव । किन्तु मम आगमनस्य उद्देशः अन्यः एव अस्ति'' इति अवदत् शास्त्री ।

''शास्त्रिवर्य ! केन उद्देशेन अत्र आगतं भवता ?'' इति पृष्टवान् जगदीशः ।

''जगदीश ! भवान् जानाति एव यत् एतस्मिन् ग्रामे एव विश्वस्य अहं जीवामि इति । मया एका धेनुः दानरूपेण प्राप्ता अस्ति । तस्याः पोषणाय तृणानि

आवश्यकानि खलु ? अहं पुरोहितः अस्मि । अतः भवन्तं पृच्छामि । किं भवान् मह्यं कांश्चन तृणबन्धान् दद्यात् ?'' इति पृष्टवान् शास्त्री ।

''तृणबन्धानां दाने का वा आपत्तिः ? मम पुत्रयोः अन्यतरः कांश्चन तृणबन्धान् आनीय दद्यात् अद्यैव । अथवा तां धेनुं मम गृहं प्रति एव प्रेषयतु । मम धेनूः इव ताम् अपि पोषयिष्यामि । यदा भवान् इच्छति तदा तां प्रतिनयतु । तदस्तु, इदानीं तु वृक्षच्छायायाम् उपविश्य वार्तालापं करवाव तावत्'' इति उक्तवान् जगदीशः ।

ततः तौ वृक्षस्य मूलं गतवन्तौ । तावता ताडमूलानि सङ्गृह्य शूरः अपि तत्र आगतवान् । सः शास्त्रिणम् अवदत् - ''शास्त्रिवर्य ! मम अग्रजस्य निमित्तं किं योग्यां काञ्चित् वधूम् अन्वेष्टुम् अर्हेत् भवान् ? सः कुरूपी अस्ति इत्यतः तस्य विवाहः कष्टकरः जातः । तस्य कारणतः सुन्दरस्यापि मम विवाहः जायमानः नास्ति । मह्यं स्वपुत्रीं दातुं सर्वे समुत्सुकाः । किन्तु अग्रजस्य विवाहः यावत् न भवति तावत् मम विवाहः अपि न भवेत् खलु ? अतः तस्य विवाहस्य विषये किञ्चित् साहाय्यं करोतु'' इति ।

शूरस्य वचनं श्रुत्वा वीरः नितरां खिन्नः । जगदीशः अपि असन्तुष्टः । तथापि सः स्वस्य भावं निगूहीतवान् ।

शास्त्री ताडमूलानि स्वीकुर्वन् - ''शूर ! कीदृशम् एतत् वचनं भवतः ! अन्यस्य खेदनं महते पापाय । किं सौन्दर्यमात्रम् एव जनं श्रेष्ठं करोति ? न खलु ? गुणैः एव जनः पूज्यः भवति । वीरः सुन्दरः नास्ति चेदपि गुणी अस्ति । अतः योग्या पत्नी प्राप्यते तेन'' इति शूरम् उद्दिश्य उक्त्वा वीरम् उद्दिश्य पुनः अवदत् - ''वीर ! भवान् तु गुणानां खनी अस्ति । मम तु विश्वासः अस्ति यत् उत्तमा एव पत्नी भवता प्राप्यते इति । भवान् गोविन्दपुरं गच्छतु । तत्र गोपालः नाम कश्चित् अस्ति । तेन मिलतु । तस्मात् भवतः हितं भविष्यति'' इति ।

शास्त्रिणः वचनं श्रुतवतः वीरस्य मनसि कुतूहलम् उत्पन्नम् । अतः सः केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरं गोविन्दपुरं गतवान् । अल्पेन एव अन्वेषणेन तेन गोपालस्य गृहं प्राप्तम् । गोपालः पुष्पवणिक् । स्वस्य क्षेत्रे वर्णमयानि पुष्पाणि वर्धयित्वा सः तेषां विक्रयणं करोति स्म । क्षेत्रस्य पार्श्वे एव गृहं निर्माय पत्न्या गङ्गया, पुत्र्या ज्योतिर्मय्या च सह सुखेन जीवनं यापयति स्म ।

सः वीरं दृष्ट्वा अचिन्तयत् यत् अयं कश्चन पुष्पाणां क्रेता इति । शास्त्रिणा सः प्रेषितः इति यदा ज्ञातं तदा सः तम् आदरेण स्वागतीकृत्य गृहस्य अन्तः नीतवान् ।

वार्तालापसमये गोपालः वीरम् अवदत् – ''वत्स ! केभ्यश्चित् वर्षेभ्यः पूर्वं चौर्यसमये अहम् आरक्षकैः गृहीतः कारागारे स्थापितश्च आसम् । तस्मात् 'चोरः' इति अपख्यातिः प्राप्ता मया । कारागारात् बहिः आगमनस्य अनन्तरं मया विलक्षणः अनुभवः प्राप्तः । कोऽपि मयि न विश्वसिति स्म, साहाय्यं च न करोति स्म । अतः मम जीवनं दुस्तरं जातम् । तस्मात् अहं पुनरपि चौर्ये प्रवृत्तः जातः । पूर्वं यत्र चौर्यं कृतं तत्रैव चौर्याय मया उद्युक्तम् । तत्समये गृहस्वामिना अहं गृहीतः । गृहस्वामी उत्तमः विवेकी च आसीत् । सः माम् उद्दिश्य – ''जन्मना कोऽपि चोरः न भवति । परिस्थितेः विषमताकारणतः कदाचित् चौर्यं कृतं भवति । तथा यैः चौर्ये प्रवृत्तं ते दण्डिताः चेत् तेषु परिवर्तनं भवति एव इति न । भवान् अपि एतादृशः अस्ति इति मम अभिप्रायः । अतः अहं भवन्तं कारागारं न प्रेषयिष्यामि'' इति उक्त्वा मां स्वगृहे सेवकत्वेन नियोजितवान् । वर्षद्वयानन्तरं मम स्वभावे परिष्कारः जातः इत्येतम् अंशं लक्षितवान् सः स्वकार्यालयस्य उद्योगिनः पुत्रीं गङ्गां मह्यं दापितवान् । ततः अहं जीवने प्रगतिं प्राप्तवान् । इदानीम् अहं धनेन सम्पन्नः अस्मि । तथापि मम पुत्रीं ज्योतिर्मयीं परिणेतुं कोऽपि न इच्छति । तां चोरस्य पुत्रीं भावयन्ति ते । केचन उपहसन्ति यत् चोरम् एव कश्चित् जामातरं करोतु इति'' इति ।

यावत् वीरः किमपि वक्तुम् उद्युक्तः तावता गङ्गा उक्तवती - ''भवद्विषये शास्त्रिणा सर्वम् उक्तम् अस्ति । मानवजीवने गुणाः प्रधानाः, न तु सौन्दर्यम् । वयं स्वपुत्रीं भवते दातुम् इच्छामः । किं तां परिणयेत् भवान् ?'' इति ।

तदा वीरः गोपालम् अवदत् - ''अहं कुरूपी इति अहं जानामि । भवतां परिस्थितेः दुर्लाभं स्वीकर्तुं न इच्छति मम मनः । यदि अहं भवतः पुत्रीं परिणयेयं तर्हि सा दुःख-भागिनी भवेत् । अतः ताम् अहं न परिणेष्यामि । मम कश्चन भ्राता अस्ति । सः सुन्दरः । सः भवतः पुत्र्याः अनुरूपः'' इति । ततः सः पित्रे वार्तां प्रेषितवान् ।

एतां वार्तां प्राप्य शूरः, जगदीशः, तस्य पत्नी च गोविन्दपुरम् आगताः । शूरः ज्योतिर्मय्याः रूपं दृष्ट्वा तु नितरां सन्तुष्टः । किन्तु सा चोरस्य पुत्री इति तेन यदा ज्ञातं तदा सः तस्याः परिणयं निराकृतवान् ।

एतत्सर्वं ज्योतिर्मयी अपि पश्यन्ती आसीत् एव । यदा शूरः निराकृतिवचनानि उक्तवान् तदा नितरां क्रुद्धा सा अवदत् - ''कीदृशं वचनम् एतत् ! काकानां कोकिलानां च वर्णः समानः चेदपि कोकिलः मधुरस्वरेण काकम् अतिशेते । काकः तु स्वस्य कर्णकठोररवेण काकत्वं प्राप्तवान् भवति । भवादृशानां बहूनां दर्शनात् मया अवगतं यत् मानवेषु अपि बहवः काकाः इव भवन्ति इति । स्वसौन्दर्यविषये गर्वः भवतः । भवतः चिन्तनं मलिनम् । वचनम् अमधुरम् । एतादृशं भवन्तं परिणेतुम् अहम् अपि न इच्छामि । यदि भवतः अग्रजः माम् अङ्गीकुर्यात् तर्हि तमेव परिणेतुं सिद्धा अस्मि'' इति ।

सर्वे ज्योतिर्मय्याः वचनं प्रशंसितवन्तः । जगदीशः शूरम् उद्दिश्य - ''या भवते न रोचते तस्याः विषये यथेच्छं कथनं न वरम् । जिह्वानिग्रहः भवेत् जीवने । यः स्ववाणीं नियन्त्रयितुं न शक्नोति सः एव कुरूपी'' इति उक्त्वा वीरं पश्यन् अवदत् - ''ज्योतिर्मयी भवतः परिणयम् अङ्गीकृतवती अस्ति । किं भवान् तां परिणयेत् ?'' इति ।

वीरः अङ्गीकारपूर्वकं शिरः चालितवान् । ततः योग्ये मुहूर्ते वीरज्योतिर्मय्योः विवाहः प्रवृत्तः । वीरः पत्न्या सह सुखेन जीवनं कृतवान् ।

मायासरोवरः

१७

[मायासरोवरेश्वरः यदा नरभक्षकाधीनः जातः तदा सिद्धसाधकः तत्र गतः । स्वनायकस्य रक्षणाय उद्युक्तः मकरकेतुः सिद्धसाधकस्य सेवकं जलवृकराक्षसं व्रणितं कृतवान् । नरभक्षकाः यावत् तान् बन्धिनः कर्तुं प्रायतन्त तावता केचन अश्वारोहिणः तत्र आगताः । तदनन्तरम् ....]

सिद्धसाधकः यदा स्वशूलं मायासरोवरेश्वरस्य उरः लक्ष्यीकृत्य गृहीतवान् तदा भयेन कम्पमानः मायासरोवरेश्वरः अवदत् - ''एषः तु अधर्मः । यदा शत्रुः असावधानः भवति तदा तस्य मारणाय प्रयत्नः सर्वथा न धर्मसम्मतः'' इति ।

तदा सिद्धसाधकः स्वस्य शूलेन भूमिं सकृत् विद्ध्वा अवदत् - ''अहं न सामान्यः, अपि तु महावीरः अस्मि । अतः भवता सूचितं युद्धनियमम् अहम् अङ्गीकरोमि । भवान् खड्गं गृहीत्वा युद्धाय सन्नद्धः भवतु तावत् । भवतः पराक्रमं द्रष्टुम् इच्छामि अहम्'' इति ।

एतत् श्रुत्वा मायासरोवरेश्वरः स्वस्य अनुचरं मकरकेतुं दृष्टवान् । एतदभ्यन्तरे अश्वारोहिणां नेता तत्र आगत्य तेषां पुरतः अश्वात् अवतीर्णः ।

सिद्धसाधकः तं क्रोधेन पश्यन् अवदत् - ''अये, कः भवान् ? आवयोः विवादस्य

अश्वारोही तं सकृत् आपादमस्तकं दृष्ट्वा अवदत् - ''अहो ! भवान् सिद्धसाधकः खलु ? केभ्यश्चित् दिनेभ्यः पूर्वं भवान् हिरण्यपुरस्य रक्षकस्य शिरः कर्तितवान् आसीत् ननु ? एतस्य अपराधस्य निमित्तं भवान्, अन्यः कश्चन च महाराजस्य समीपं नीतवन्तौ आस्ताम् । एतत् सत्यं खलु ?'' इति ।

''भवान् तु मां सम्यक् अभिजानाति । किन्तु अहं भवतः नाम न स्मरामि खलु ?'' इति अवदत् सिद्धसाधकः ।

''मम नाम वीरसेनः इति । महाराजस्य कनकाक्षस्य पुत्रयोः अन्वेषणाय भवता सह निर्गतः सः जयशीलनामकः युवकः क्व गतः ?'' इति अपृच्छत् वीरसेनः ।

''जयशीलः हंसरथेन अचिरात् एव अत्र आगमिष्यति । भवान् किञ्चित् अपसरतु तावत् । एतं विकत्थनकर्तारं भीरुशिखामणिं यथायोग्यम् अहम् दण्डयिष्यामि'' इति स्वस्य शूलम् उन्नीय कोपेन अवदत् सिद्ध-साधकः ।

''मम उपस्थितौ रक्तपातः भवितुं सर्वथा न अर्हति'' इति वदन् वीरसेनः स्वस्य अनुचरान् सङ्केतेन किमपि सूचितवान् ।

क्षणाभ्यन्तरे केचन अश्वारोहिणः खड्गं हस्तेन स्वीकृत्य सिद्धसाधकं परितः स्थित-वन्तः ।

तदा सिद्धसाधकः परितः दृष्टिं प्रसारयन् अवदत् - ''अस्मान् परितः ते नरभक्षकाः सन्ति, ये च बहुभ्यः दिनेभ्यः बुभुक्षिताः सन्ति । ते भवतः सर्वान् क्षणमात्रेण भक्षयितुं

मध्ये प्रवेशः किमर्थं क्रियते भवता ?'' इति ।

एतत् श्रुत्वा सः अश्वारोही उपेक्षापूर्वकम् उच्चैः हसितवान् । किन्तु समीपे एव स्थितं नरवानरं जलग्रहं च दृष्ट्वा सः भीतः । यतः सः इतः पूर्वं तादृशौ न दृष्टवान् आसीत् । तयोः शक्तिसामर्थ्यादिकम् अपि सः सर्वथा न जानाति स्म ।

सः मन्दस्वरेण अवदत् - ''अहं कस्य आदेशस्य अनुगुणम् अत्र आगतः इति किं भवान् न ज्ञातवान् ? किं मया श्राविता आज्ञा भवता न श्रुता ?'' इति ।

''न । मया किमपि न श्रुतम् । माया-सरोवरेश्वरस्य पलायनस्य निवारणे अहम् उद्युक्तः आसम् । अतः एव पृच्छामि - अश्वान् आरुह्य आगताः भवन्तः के ?'' इति अपृच्छत् सिद्धसाधकः ।

समर्थाः सन्ति । किं भवान् तेषाम् आहारः भवितुम् इच्छति ? भवतः प्रयासः किम् आत्मघातकं न ?'' इति ।

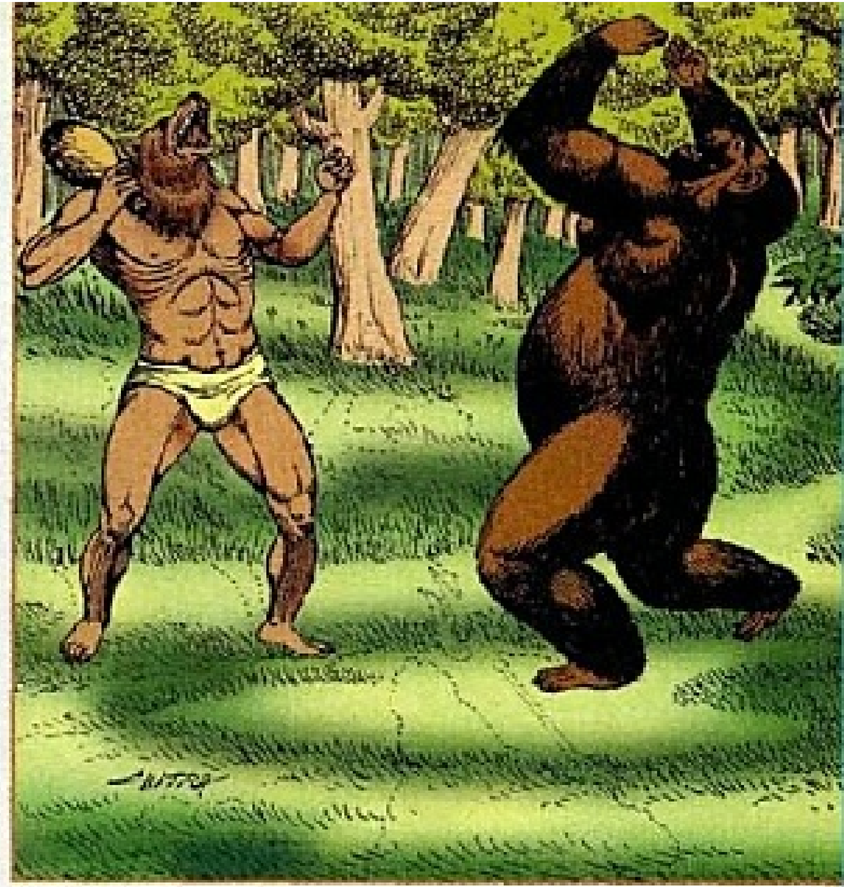
''लाभहान्यादिकम् अहं न चिन्तयामि । इतः अनतिदूरे एव राज्ञः कनकाक्षस्य शिबिरम् अस्ति । भवन्तः सर्वे तत्र गच्छन्तु । तत्र यथौचित्यं निर्णयः भविष्यति'' इति अवदत् वीरसेनः ।

तदा सिद्धसाधकः वीरसेनं क्रोधेन पश्यन् अवदत् – ''एषा भवतः आज्ञा, उत विज्ञप्तिः ? अहं महाकालमात्रस्य आज्ञां पालयामि, न तु अन्यस्य कस्यापि । स्मरतु एतत्'' इति ।

अत्रान्तरे जलवृकः अवगतवान् यत् मम स्वामी अश्वारोहिणां विषये क्रुद्धः अस्ति इति । अतः सः गदां स्कन्धे आरोप्य पादेन भूमिं प्रहरन् उच्चैः गर्जनं कृतवान् । एतत् दृष्ट्वा नरवानरः अपि उच्चैः हूङ्कारं कृतवान् । तयोः गर्जनतः अरण्यं प्रतिध्वनितं जातम् । तयोः विकृताकारयोः अट्टहासं श्रुत्वा कश्चन अश्वः भीतः जातः । सः स्वस्य अग्रिमपादौ उन्नीय हेषारवम् अकरोत् । तस्य एतस्मात् व्यवहारात् तदुपरि उपविष्टः सैनिकः भूमौ अपतत् ।

एतत् दृष्ट्वा भीतिं प्राप्तवान् वीरसेनः सम्मानपुरस्सरम् अवदत् – ''महाराय ! अहमिव भवान् अपि हिरण्यपुरस्य नागरिकः एव । किं भवान् महाराजस्य दर्शने आसक्तः न ?'' इति ।

एतत् श्रुत्वा हर्षं प्रकटयन् सिद्धसाधकः – ''भवता युक्तम् एव उक्तम् । महाराजस्य

दर्शनं ममापि कर्तव्यम् । अतः तत्र गच्छाम तावत् । अस्माभिः सह एतौ दुष्टौ नरभक्षकजनान् चापि नयाम'' इति वदन् सः पार्श्वे दृष्टिं प्रसारितवान् । तत्र माया-सरोवरेश्वरः मकरकेतुः वा न आसीत् ।

आश्चर्यं प्राप्नुवन् सिद्धसाधकः अवदत् – ''अहो, एतौ दुष्टौ क्व पलायितवन्तौ ?'' इति ।

सिद्धसाधकस्य प्रयत्नं दृष्ट्वा नरभक्षकाः सर्वे उच्चैः हसितवन्तः । तेषां नायकः शूरसिंहः गणनायकः च अग्रे आगत्य उक्त-वन्तौ – ''यदा भवन्तः अश्वारोहिभिः सह कलहे निमग्नाः आसन् तदा तौ विना शब्दम् इतः निर्गतवन्तौ । तयोः ग्रहणाय अस्मदीयाः केचन गताः सन्ति'' इति ।

''तयोः पलायनं दृष्ट्वा अपि किमर्थं वयं न सूचिताः भवद्भ्याम् ? भवद्भ्यां दोषः

कृतः । अतः भवन्तौ बन्धिनौ कृत्वा महाराजसमीपं नीयेते अस्माभिः'' इति उक्त्वा सिद्धसाधकः जलवृकराक्षसम् उद्दिश्य आदिशत् – ''हे जलवृक ! एतौ अश्वस्य उपरि उपवेश्य सम्यक् बध्नातु'' इति ।

जलवृकः विद्युद्वेगेन गत्वा शूरसिंहं गणाचार्यं च सुदृढं गृहीतवान् । कञ्चित् अश्वारोहिणम् अश्वात् पातयित्वा तस्य अश्वस्य उपरि एतौ आरोप्य बद्धवान् ।

एतदनन्तरं सिद्धसाधकः वीरसेनम् अवदत् – ''भवान् अग्रे गच्छन् मार्गं दर्शयतु । वयं कनकाक्षमहाराजस्य दर्शनं प्राप्नुयाम'' इति ।

अश्वदलस्य नायकः स्वस्य अनुचरान् आज्ञापितवान् यत् महाराजस्य शिबिरं प्रति गच्छाम इति । सर्वे सैनिकाः ताम् आज्ञां शिरसा वहन्तः ततः प्रस्थितवन्तः । नर-वानरम् आरूढवान् सिद्धसाधकः तान् अनुसृतवान् ।

तस्मिन् एव समये आकाशमार्गेण गच्छन्तः जयशीलः तत्सुहृदः च भयात् धावन्तीं क्रन्दन्तीं काञ्चित् तरुणीम् अरण्ये दृष्टवन्तः । अनुसृत्य आगतात् व्याघ्रात् आत्मानं रक्षन्ती सा इतस्ततः धावति स्म । वृक्षशाखां ग्रहीतुम् अपि प्रयतते स्म ।

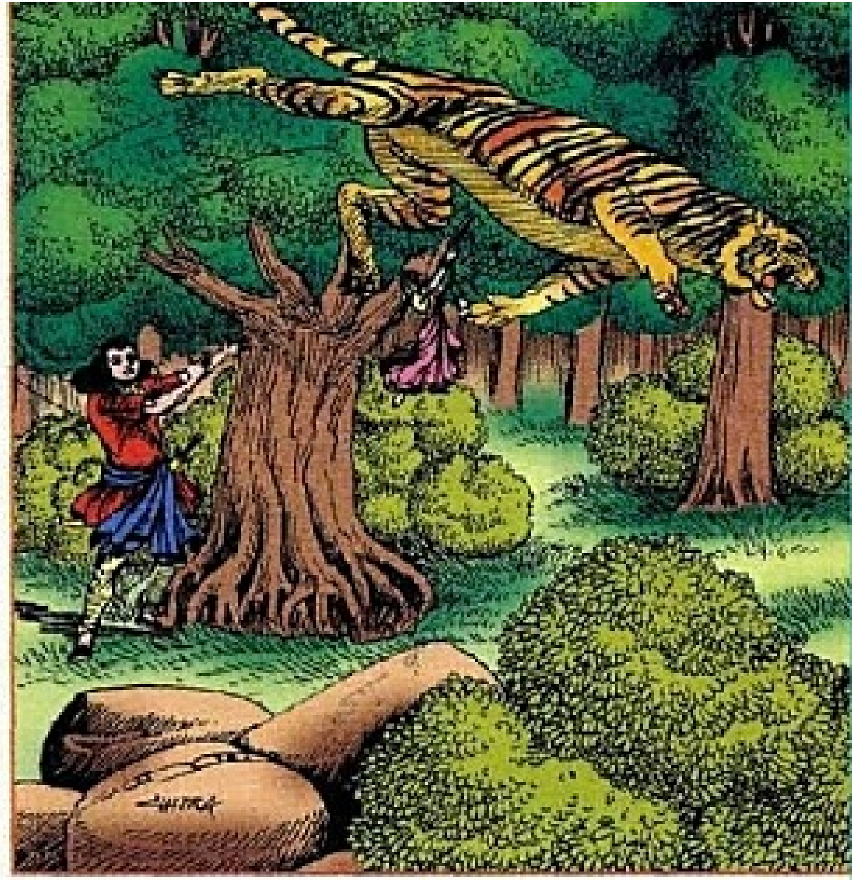
हंसरथे स्थितः वैद्यः देवशर्मा ऐदम्प्राथम्येन एतत् दृष्टवान् । एतत् दृश्यं तस्मिन् भीतिम् अजनयत् । सः उद्वेगेन जयशीलस्य स्कन्धे हस्तं संस्थाप्य अवदत् – ''जयशील ! व्याघ्रेण अनुस्त्रियमाणां तां तरुणीं पश्यतु तावत् । सा अस्ति प्रायः काञ्चनमाला एव । मायासरोवरेश्वरेण अपहृता कनकाक्षमहाराजस्य पुत्री एषा एव । महता अपायेन ग्रस्ता अस्ति सा इदानीम्'' इति ।

जयशीलः सकृत् अधः दृष्टिं प्रसार्य उद्वेगमिश्रितेन स्वरेण हंसरथसारथिम् आज्ञापितवान् – ''अये, झटिति एव रथं भूमौ अवतारयतु'' इति ।

सारथिः अधः दृष्ट्वा भूमिस्थं वृक्षसमूहं परिलक्ष्य अवदत् – ''महाशय ! अत्र रथस्य अवतारणम् अशक्यम् । किञ्चिदग्रे वृक्ष-रहिते कस्मिंश्चित् स्थले रथम् अवतार-यिष्यामि'' इति ।

तदा क्रोधं प्राप्तवान् जयशलः – ''अये मूर्ख ! अवतारणयोग्यं स्थलम् अन्विष्य यावत् भवान् रथम् अवतारयेत् तावता

व्याघ्रः तां राजकुमारीं खादितवान् स्यात् । अतः अविलम्बेन रथम् अधः नयतु । अहं वृक्षशाखायां कुर्दनं कृत्वा वृक्षात् अवतीर्य राजकुमार्याः रक्षणाय प्रयासं करिष्यामि'' इति अवदत् ।

जयशीलस्य आदेशं पालयन् रथ-चालकः हंसानां कण्ठे बद्धां रज्जुम् आकृष्य रथं वृक्षाग्रसमीपं नीतवान् । जयशीलः अविलम्बेन रथात् कुर्दनं कृत्वा हस्ताभ्यां वृक्षशाखां दृढं गृहीतवान् । किन्तु सा शाखा दुर्बला आसीत् । तदीयं भारं वोढुम् असमर्था सा शाखा भग्ना सती भूमौ अपतत् ।

शाखायाः भूमिस्पर्शात् पूर्वम् एव जयशीलः उल्लङ्घनं कृत्वा हस्तपादादिभङ्गं निवारितवान् । काञ्चनमालाम् अनुसृत्य गच्छन् व्याघ्रः समीपे एव जातं शब्दं श्रुत्वा गमनं स्थगयित्वा मुखं परिवर्त्य अपश्यत् । 'एषः एव योग्यः अवसरः' इति मन्वाना काञ्चनमाला उत्प्लुत्य एकां वृक्षशाखां गृहीतवती । व्याघ्रः तस्याः अधः स्थित्वा गर्जन् तां ग्रहीतुं प्रयत्नम् आरब्धवान् ।

खड्गादिकं ग्रहीतुं समयः न आसीत् इत्यतः जयशीलः द्वित्राणि पदानि अग्रे गत्वा व्याघ्रस्य पुच्छं गृहीत्वा बलात् आकृष्य उन्नीय भ्रमयित्वा दूरे क्षिप्तवान् ।

काञ्चनमाला शाखां गृहीत्वा लम्बमाना एव जयशीलं दृष्ट्वा अवदत् - ''महोदय ! समये उपस्थितेन भवता व्याघ्रात् अहं रक्षिता । नितराम् उपकृता अस्मि अहम्'' इति ।

जयशीलः तस्याः सौन्दर्यातिशयं दृष्ट्वा नितराम् आश्चर्यचकितः । बहूनि कष्टानि सोढ्वा आगतेन तेन इदानीं काञ्चनमाला दृष्टा आसीत् । काञ्चनवर्मा कुत्र इति तु तेन न ज्ञायते ।

जयशीलः ताम् अवदत् - ''भवती काञ्चनमाला इति अहं जानामि । भवत्याः अपहरणकथा अपि मया ज्ञायते । भवत्याः भ्राता काञ्चनवर्मा क्व ? हंसरथात् पतिता भवती कथम् आत्मरक्षणं कर्तुं शक्त-वती ?'' इति ।

काञ्चनमाला वृक्षशाखां परित्यज्य भूमौ तिष्ठन्ती अवदत् - ''महाशय ! हंसरथात् अहं सौभाग्यवशात् कस्याञ्चित् लघुनद्यां पतिता । अतः विनापायम् अहं स्थिता अस्मि । मया सह पतितौ मायासरोवरेश्वरः तदङ्गरक्षकः चापि प्रायः सजीवं तिष्ठतः

एतस्मिन् अरण्ये कुत्रचित् । मम सहोदरः इदानीं मायासरोवरेश्वरस्य गृहे बन्दी अस्ति'' इति ।

तदा जयशीलः अवदत् - ''माया-सरोवरेश्वरविषये किञ्चित् विवरणं ज्ञायते मया । तस्य सेवकौ सर्पसख-सर्पणखौ मया दृष्टौ आस्ताम् । तदनुचरः अन्योऽपि मया दृष्टः एव । मायासरोवरेश्वरस्य बन्धनतः पूर्वं मोचनीयः अस्ति भवत्याः भ्राता । तदर्थं कः उपायः इति भवती जानीयात् कदाचित् । ततः पूर्वम् अत्रैव कुत्रचित् स्थितः मम सुहृत् सिद्धसाधकः द्रष्टव्यः मया'' इति ।

एतदनन्तरं काञ्चनमाला जयशीलेन सह गन्तुं सन्नद्धा जाता । तावता सचेतनतां प्राप्तवान् व्याघ्रः मन्दम् उत्थाय गर्जनं कृत्वा आक्रमणाय उद्युक्तः । किन्तु सामर्थ्यस्य अभावात् सः तत्रैव अपतत् ।

जयशीलः खड्गम् आकृष्य व्याघ्रसमीपं गच्छन् - ''एषः अस्ति क्रूरः जन्तुः । इदानीं एषः व्रणितः अस्ति । व्रणितम् एतम् एवम् एव परित्यजेम चेत् एषः अन्येषाम् अपि अपायं कुर्यात् । अतः एतस्य संहारः एव वरम्'' इति अवदत् ।

''भवतः आगमने क्षणात्मकः विलम्बः यदि अभविष्यत् तर्हि एषः व्याघ्रः मां निश्चयेन अखादिष्यत्'' इति वदन्ती काञ्चनमाला जयशीलम् अनुसरन्ती व्याघ्र-समीपं गतवती ।

गुल्मानां पृष्ठतः स्थित्वा जलग्रहारूढः मायासरोवरेश्वरः एतत्सर्वं पश्यन् आसीत् । सः मुखं परिवर्त्य अश्वारूढं मकरकेतुम् अवदत् - ''जयशीलं बन्धुम् एषः एव सुसमयः । भवान् कमलनालैः रचितां रज्जुं क्षिप्त्वा तं कण्ठे बध्नातु'' इति ।

''महाराज ! जयशीलः महासत्त्वः अस्ति । तस्य वैरं न श्रेयसे'' इति अवदत् मकरकेतुः ।

''अये, भीरुः भवान्'' इति मकरकेतुं तर्जयित्वा मायासरोवरेश्वरः मकरकेतोः हस्तात् रज्जुं स्वीकृत्य जलग्रहं किञ्चित् अग्रे चालयित्वा पाशयुक्तं रज्जोः भागं त्रिवारं वायौ भ्रमयित्वा जयशीलस्य कण्ठं प्रति वेगेन क्षिप्तवान् ।

- (अनुवर्तते)

वेताल-कथा

उभौ मयूरौ

त्रिविक्रमः पुनरपि वृक्षस्य समीपं गत्वा शवं स्कन्धे आरोप्य यथापूर्व मौनेन श्मशानं प्रति प्रस्थितवान् । तदा शवान्तर्गतः वेतालः अवदत् - ''अये, राजन् ! कीदृशः गाढान्धकारः अस्ति इति ज्ञायते खलु भवता ? घोरः श्मशानमार्गोऽपि अस्ति अयम् । क्रूरजन्तूनां निवासस्थानम् एतत् । तथापि निश्चिन्ततया गच्छन् अस्ति खलु भवान् ! भवान् चिन्तितवान् स्यात् यत् अत्र ये वसन्ति तेषां सर्वेषां प्राणिनां जीवनरीतिम् अहं जानामि इति । किन्तु भवता स्मर्तव्यं यत् वन्यजीविनां व्यवहारविषये यदा निर्णीयते तदा पण्डिताः अपि प्रमाद्यन्ति इति । पूर्वं चन्द्रशर्मनामकेन चित्रकारेण अपि महान् प्रमादः

कृतः आसीत् । भवता अपि तादृशः प्रमादः न क्रियेत इत्येतदर्थं तदीयां कथां श्रावयामि । श्रद्धया शृणोतु तावत्'' इति ।

अनन्तरं वेतालेन कथा आरब्धा –

सुवर्णदेवः स्वर्णपुरीराज्यस्य राजा । प्राणिदया तस्य स्वभावः । निसर्गस्य रक्षणाय सः अनेकान् प्रयासान् करोति स्म । 'वन्यजीविनः हानिः कदापि न कल्पनीया' इति सः सदा वदति स्म ।

प्रतिवर्षं दीपावलीपर्वदिने राजा वृषभाणां धावनस्पर्धाम् आयोजयति स्म । उत्तमाय वृषभाय सः पारितोषिकं ददाति स्म अपि । ये रमणीयतया निसर्गं चित्रयन्ति तादृशान् चित्रकारान् अपि सम्मानयति स्म सः तदा ।

राजधानीतः अनतिदूरे कस्मिंश्चित् ग्रामे चन्द्रवर्मा नाम कश्चन चित्रकारः निवसति स्म । यस्यकस्यचिदपि चित्रम् अल्पे एव काले रचयति स्म सः । अतः बहवः धनिकाः तेन स्वचित्रं कारितवन्तः आसन् ।

कदाचित् चन्द्रवर्मा चिन्तितवान् यत् मया एवमेव ग्रामे स्थीयते चेत् न किमपि प्रयोजनं, मया अपि राजादिभिः दीयमानं पुरस्कारं प्राप्तुं प्रयासः करणीयः एव इति । अतः सः निर्णीतवान् यत् दीपावल्यवसरे राज्ञा या चित्रकलास्पर्धा आयोक्ष्यते तस्यां मया अपि भागः वोढव्यः एतस्मिन् वर्षे इति ।

अतः सः विशाले काष्ठफलके उभयोः मयूरयोः चित्रं रचितवान् । पिच्छं प्रसार्य नृत्यतोः मयूरयोः चित्रं तत् । मयूरयोः वर्णादिकम् अत्युत्कृष्टम् आसीत् ।

एतत् चित्रं दृष्ट्वा कलाभिमानी कश्चित् अवदत् – ''अहो, अपूर्वं चित्रम् एतत् ! एतयोः मयूरयोः दर्शनात् भासते यत् एतौ नेत्रयोः पुरतः एव नृत्यतः इति । यदि एतत् चित्रं गृहस्य स्वागतप्रकोष्ठे स्थाप्येत तर्हि गृहस्य शोभा द्विगुणिता भवेत्'' इति ।

तदा चित्रकलाभिज्ञः अपरः अवदत् – ''मयूरस्य कण्ठस्य वर्णः यः अस्ति सः नितराम् अपूर्वः । प्रायः सुनिपुणः अपि चित्रकारः एतादृशं वर्णमिश्रणं सज्जीकर्तुं न शक्नुयात् । शक्नुयात् चेदपि चित्रे यत् चाकचक्यं दृश्यते तस्य निर्माणे सः असमर्थः एव भवेत् । यदि एतत् चित्रं राज्ञे दर्श्येत तर्हि राजा निश्चयेन शतं सुवर्ण-नाणकानि पारितोषिकरूपेण दद्यात्'' इति ।

एतादृश्यः प्रशंसाः चन्द्रवर्मणे अपि

रोचन्ते स्म । अतः सः प्रशंसकान् पृच्छति स्म – "किं वस्तुतः अपि एतत् चित्रं तावत् उत्कृष्टम् अस्ति ?" इति । प्रशंसकाः पुनरपि चित्रस्य प्रशंसां कुर्वन्ति स्म । एतस्मात् चन्द्रवर्मा तृप्तः भवति स्म ।

दीपावलीदिने चन्द्रवर्मा मित्रेण सह वृषभशकटे उपविश्य राजधानीं गतवान् । अधिकारिभ्यः चित्रं दर्शितवान् च । अधिकारिणः तत् चित्रं दृष्ट्वा आश्चर्येण स्तब्धाः ।

महाराजः अपि तत् चित्रम् अपश्यत् । तस्मै अपि तत् चित्रम् अरोचत । सः चित्रं प्रशंसन् अवदत् – "एतत् पुरस्कारार्हम् अस्ति निश्चयेन" इति । तत्र उपस्थिताः अन्ये अपि एतम् एव अभिप्रायं प्रकाशितवन्तः ।

कश्चन आस्थानपण्डितः अवदत् – "एतत् चित्रं प्रथमपुरस्काराय योग्यम् अस्ति इत्यत्र नास्ति सन्देहः । पिच्छं प्रसार्य नृत्यतोः मयूरयोः पृष्ठभूमिकायां स्थितानां वृक्षाणां चित्रणं नितरां सहजम् अस्ति । दृश्यं तु नयनाभिरामम् अस्ति" इति ।

एतत् श्रुत्वा वृषभाणां स्पर्धायां भागं वोढुम् आगतेन कृषिकेण सह आगतः कश्चन वनवासी उच्चैः हसितवान् । तत् श्रुत्वा जनाः आश्चर्येण स्तब्धाः । महाराजः अन्ये च तं क्रोधपूर्णतया दृष्टवन्तः । तस्मात् भीतः सः वनवासी ततः पलायितुम् उद्युक्तः ।

तावता महाराजः 'तिष्ठतु' इति तम् आदिश्य शान्तस्वरेण अपृच्छत् – "भोः, किं भवते एतत् चित्रं न अरोचत ? किमर्थं हसितं भवता ?" इति ।

किं वक्तव्यम् इति यावत् वनवासी चिन्तयन् आसीत् तावता राजा पुनः अवदत् – "भोः, अलं भीत्या । भवतः हासस्य कारणं ज्ञातुम् इच्छामि अहम् । भवान् तु अरण्ये निवसति । अतः मयूराणां जीवनविषये सम्यक् ज्ञानं स्यादेव भवतः" इति ।

चन्द्रवर्मा अपि तं वनवासिनम् एतम् एव प्रश्नं प्रष्टुम् इच्छति स्म । तावता राज्ञा एव प्रश्नः पृष्टः इत्यतः सः सन्तुष्टः अभवत् ।

वनवासी राजानं चित्रकारं च सकृत् दृष्ट्वा अवदत् – "महाप्रभो, एतस्मिन् चित्रे कश्चन महादोषः अस्ति" इति ।

"एवम् ! यस्य दोषस्य उपस्थितिः अस्मासु केनापि न ज्ञाता तं कञ्चित् 'महादोषं' भवान् ज्ञातुं शक्तवान् ?" इति उपहासमिश्रितेन स्वरेण उक्तवान् राजा ।

''महाप्रभो ! मयूराणां जीवनक्रमं सम्यक् जानामि अहम् । पिच्छोपेतः मयूरः भवति पुमान् । मयूर्याः पिच्छं न भवति । मयूरीम् आक्रष्टुं मयूरः पिच्छं प्रसार्य नृत्यति । न कश्चिदपि मयूरः अपरस्य मयूरस्य पुरतः पिच्छं प्रसारयति । अन्यस्य मयूरस्य समीपं कदाचित् सः गच्छति कलहाय । तदा तु पिच्छं प्रसारितं न भवति'' इति विवृतवान् वनवासी ।

वनवासिनः वचनं श्रुत्वा तत्र स्थिताः सर्वे आश्चर्यचकिताः जाताः । केचन वनवासिने क्रुद्धाः अपि जाताः । किन्तु चन्द्रवर्मा तु शिरः उन्नीय वनवासिनं सकृत् दृष्ट्वा पुनः शिरः अवनमय्य चित्रं वस्त्रेण आच्छाद्य महाराजं प्रणम्य ततः निर्गतवान् ।

वेतालः एवं कथां समाप्य अवदत् - ''राजन्, चन्द्रवर्मणा रचितं चित्रं महाराजेन अन्यैः च भूरि प्रशंसितम् आसीत् । कश्चन चित्रकलानभिज्ञः वनवासी किमपि उक्तवान् इत्यतः चन्द्रवर्मा स्पर्धारङ्गात् एव अपगतः यत् तत् किं न अनुचितम् ? वनवासिना चित्रकलाविषये स्वाभिप्रायः यः प्रकटितः सोऽपि अनुचितः खलु ? चित्रे वर्ण-योजनादिकम् उत्कृष्टम् आसीत् इत्येतम् अंशं तु कोऽपि तिरस्कर्तुं न अर्हति स्म खलु ? तथापि किमर्थं ततः निर्गतं चन्द्रवर्मणा ? मम एतेषां सन्देहानाम् उत्तरं जानन् अपि यदि भवान् न वदेत् तर्हि भवतः शिरः सहस्रधा भग्नं भवेत्'' इति ।

तदा त्रिविक्रमः अवदत् - ''नगरजीवनात् दूरे स्थित्वा शुद्धं जीवनं यापयति वनवासी । पशुपक्षिणां विषये सम्यक् जानाति सः । चन्द्रवर्मणा यत् चित्रितं तत् पक्षिसहजं न आसीत् । एतत् दर्शनमात्रेण अवगतं तेन । अतः सः तत् ज्ञापितवान् । ज्ञातस्य दोषस्य स्मारणं दोषाय न खलु ? चन्द्रवर्मा महा-चित्रकारः इति तु सत्यम् । वर्णमिश्रणादिना सः राज्ञि अपि प्रभावं जनयितुं शक्तवान् । किन्तु वनवासी यदा चित्रे अवास्तविकतां दर्शितवान् तदा चन्द्रवर्मा स्वस्य निसर्ग-परिशीलने असामर्थ्यं ज्ञातवान् । अतः सः ततः उत्थाय गतवान् । दोषसहिताय चित्राय पारितोषिकं न इष्टवान् सः'' इति ।

एवं वदता त्रिविक्रमेण मौनभङ्गः कृतः आसीत् । अतः वेतालः ततः अदृश्यः भूत्वा यथापूर्वं वृक्षस्य शाखाम् अवलम्बितवान् ।

शुभप्रदः हारः

शम्भुप्रसादः कृष्णराजपुरस्य भूस्वामी । जनाः तस्य तत्परिवारस्य च विषये विशेषादरं प्रकटयन्ति स्म । शम्भुप्रसादस्य मरणस्य अनन्तरं तदीया पत्नी रत्नावती भू-स्वामित्वकार्यभारस्य वहनम् आरब्धवती । तस्याः चत्वारः पुत्राः एतस्मिन् कार्ये साहाय्यं कुर्वन्ति स्म । तेषु कदापि मतभेदः न भवति स्म । जनाः वदन्ति स्म यत् सहोदराः सर्वे एवं भवेयुः इति । वस्तुतः तु तेषु सहोदरेषु विवादः न भवति स्म एव इति न । किन्तु यदा अल्पः मतिभेदः उत्पद्यते तदा रत्नावती तम् उपायेन निवारयति स्म । अतः गृहच्छेदः अन्यैः न ज्ञायते स्म ।

तस्य गृहस्य सेवकः शिवः । तस्य विवाहः जातः । तस्य पत्नी गौरी अपि भूस्वामिगृहस्य सेविका जाता । सा यद्दिने भूस्वामिगृहं प्रति सेविकात्वेन आगता तस्मिन् एव दिने अन्तिमः भूस्वामिपुत्रः रामराजः पुत्रवान् जातः ।

गौरी सुन्दरी बुद्धिमती च । गृहकार्येषु सुनिपुणा अपि । अतः सा अल्पे एव काले रत्नावत्याः प्रिया जाता । द्वित्रमासाभ्यन्तरे तु रत्नावतीगौर्योः मैत्री प्रवृद्धा । रत्नावती अचिन्तयत् यत् गौरीं विना गृहकार्यनिर्वहणं क्लेशाय एव भवेत् इति । अतः सा गौर्यै अधिकं वेतनं ददाति स्म । तस्याः एषः व्यवहारः स्नुषाणां प्रियः न आसीत् ।

ततः वर्षत्रयानन्तरं रामराजः पुत्रीवान् जातः । एतावत्पर्यन्तं सर्वे रामराजस्य पुत्रे विशेषवात्सल्यं प्रदर्शयन्ति स्म । प्रीत्या तम् आलिङ्गन्ति स्म, तं सर्वे बहिः सञ्चाराय नयन्ति स्म । गृहे 'राजकुमारः' इत्येव निर्दिश्यते स्म सः सर्वैः । तस्मै क्रीडनकानि दापयन्ति स्म सर्वे अपि । किन्तु यदा रामराजस्य पुत्री जाता तदा तेषां प्रीतिः तस्यां जाता । सर्वे ताम् एव उन्नयन्ति ।

अल्पवयस्कः बालकः एतत् परिवर्तनं न अहसत । यदि सः भगिनीं स्पृशति तर्हि सर्वे तं तर्जयन्ति स्म । तस्मिन् सर्वेषां प्रीतिः न्यूना

जाता । एतत् असहमानः सः भगिनीं नखक्षतादिभिः पीडयति स्म । यदा तस्य एतादृश्यः दुश्चेष्टाः अधिकाः जाताः तदा सर्वे चिन्तितवन्तः यत् एषः कानिचन दिनानि मातुलगृहे वासं करोति चेत् वरम् इति ।

किन्तु सः बालकः मातुः दूरे स्थातुं न ऐच्छत् । 'अहं कदापि गृहात् अन्यत्र गच्छामि' इति वदन् सः रोदनम् अकरोत् । तदा गौरी तम् अनुनयन्ती अवदत् यत् अहम् अपि भवता सह आगमिष्यामि इति । तदा सः बालकः मातुलगृहं प्रति गमनम् अङ्गीकृतवान् ।

तस्य मातुलगृहं यस्मिन् नगरे आसीत् तस्मिन्नेव नगरे गौर्याः मातृगृहम् अपि आसीत् । अनन्तरदिने गौर्या सह सः बालकः मातुलगृहं प्रति अगच्छत् ।

तस्मिन् एव दिने स्नुषासु अन्यतमायाः चन्द्रमत्याः कश्चन सुवर्णहारः गृहे कुत्रापि न दृष्टः । स्नानार्थं गमनसमये सा हारं पूजागृहे स्थापितवती आसीत् । सायं यदा दृष्टं तदा हारः तत्र न आसीत् । अतः सा भीता जाता । स च हारः परम्परया स्नुषाभिः ध्रियमाणः आसीत् । 'शुभप्रदः हारः' इति तस्य विषये विश्वासः आसीत् रत्नावत्याः । तस्मिन् दिने बाह्यः कोऽपि गृहं न आगतः आसीत् । अतः 'हारः क्व गतः स्यात् ?' इति सर्वे चिन्तामग्नाः ।

''भवतः अग्रजस्य पुत्रः नगरे अध्ययनाय वसन् आडम्बरजीवनं करोति इति श्रूयते । तदर्थं धनस्य आवश्यकता स्यादेव खलु ? अतः सः एव चन्द्रमत्याः हारं चोरितवान् स्यात्'' इति पतिम् उक्तवती द्वितीया स्नुषा महेश्वरी ।

''कस्मिन् बिले कीदृशः सर्पः वसति इति कः जानाति ? भवतः अग्रजस्य पुत्री उत्तमा इव लक्ष्यते, सर्वैः सह सम्यगेव व्यवहरति अपि । किन्तु यथा वयं चिन्तयामः तथा सरला तु न सा । दिनद्वयात् पूर्वं सा मम कर्णाभरणं धृत्वा विद्यालयं गतवती आसीत् । मया यदा दृष्टं तदा म्लानमुखी सा हारं प्रत्यर्पितवती । मम तु भाति यत् सा आभरणलोभेन चन्द्रमत्याः कण्ठहारं धृत्वा गतवती स्यात्, तच्च कथमपि विनष्टं स्यात् इति'' इति पतिम् उक्तवती तृतीया स्नुषा राजेश्वरी ।

''कर्मकरेषु अधिकः विश्वासः न करणीयः इति अहं सदा वदामि । ते यथोचितस्थाने एव स्थापनीयाः । गौरी गृहे सर्वत्र स्वच्छन्दं सञ्चरति । मम तु तस्याः विषये एव सन्देहः''

इति उक्तवती चतुर्थी स्नुषा ।

''मम तु भाति यत् राजकुमारेण सा सानन्दं नगरं गतवती यत् तत्र किमपि कुतन्त्रं स्यादपि इति । सा हारं चौर्येण नीत्वा मात्रे दातुम् इच्छन्ती एतत्सर्वं कृतवती स्यात्'' इति अवदत् ज्येष्ठा स्नुषा ।

रत्नावत्याः तु गौर्याम् अल्पः अपि सन्देहः न आसीत् । अन्येषु अपि सन्देहः न आसीत् तस्याः । अतः स्नुषाणां कथनं श्रुत्वा अपि सा सहमतिं निराकृतिं वा न दर्शितवती ।

मासद्वयम् अतीतम् । तथापि हारः केन चोरितः इति तु न ज्ञातम् । गौरी राजकुमारेण सह प्रत्यागतवती ।

तद्दिने सायं ज्येष्ठः पुत्रः सूर्यनारायणः शिवम् आहूय अवदत् - ''भवान् अस्मद्-गृहस्य सेवकः न, अपि तु ज्येष्ठः हितैषी इति अस्माकं सर्वेषां भावना । अतः अहं वदामि - भवता एतस्मिन् चौर्यप्रकरणे साहाय्यं करणीयम् इति । भवतः पत्नी अल्पवयस्का अस्ति । अतः अज्ञानात् दोषम् आचरितुम् अपि अर्हति । तां पृच्छतु - हारः कदाचित् स्वीकृतः किम् इति । स्वीकृतः चेत् सः कुत्र अस्ति इत्यपि पृच्छतु'' इति ।

शिवः रात्रौ पत्नीं पृष्टवान् । गौरी उत्तरं किमपि न उक्तवती ।

अनन्तरदिने उषसि एव रत्नावतीं दृष्ट्वा अश्रूणि स्रावयन्ती सा उक्तवती - ''अम्ब ! अहं भवतीं मातरं भावयामि । अतः एव अत्र सन्तोषेण कार्यं करोमि । चौर्यं तु अहं नाम्ना अपि न जानामि । भवत्याः नाम्ना शपे - हारः क्व गतः इति मया तु सर्वथा न ज्ञायते'' इति ।

रत्नावती तां सान्त्वयित्वा प्रेषितवती । हारः क्व गतः इति तु कथमपि न ज्ञातम् । रत्नावत्याः

चिन्ता दिने दिने वर्धते स्म ।

अत्रान्तरे ग्रीष्मकालः आगतः । एकदा शिवः सूर्यनारायणवर्यम् अवदत् - ''आर्य ! गृहस्य पृष्ठतः स्थिते कूपे जलं नास्ति । अतः इदानीम् एव तत्रत्यस्य पङ्कस्य निष्कासनं वरम् । किं तत् कार्यं कारयाणि ?'' इति ।

जलसमस्यां निवारयितुम् इच्छन् सूर्य-नारायणः स्वस्य अङ्गीकारं सूचितवान् । त्रिचतुराः कर्मकराः तस्मिन् कार्ये नियोजिताः शिवेन । गृहस्य सदस्याः सर्वे कूपसमीपे सम्मिलिताः । कर्मकराः कूपस्थं पङ्कं बहिः क्षिप्तवन्तः । तस्मिन् पङ्के चषकः, स्थालिका, क्रीडनकानि इत्यादीनि वस्तूनि प्राप्तानि । क्रीडनकं दृष्ट्वा पितामह्याः पार्श्वे स्थितः राजकुमारः सन्तोषेण अवदत् - ''एतत् क्रीडनकं मया एव कूपे क्षिप्तम् आसीत् । मदीयं मया पुनः प्राप्तम् । तत् आवश्यकं मह्यम्'' इति ।

''वत्स ! अन्यत् किं किं कूपे क्षिप्तं भवता ?'' इति प्रीत्या अपृच्छत् तदीया पितामही ।

''मया बहूनि वस्तूनि कूपे क्षिप्तानि सन्ति'' इति अवदत् राजकुमारः ।

पुनरपि पङ्कनिष्कासनं यदा कृतं तदा तत्र चन्द्रमत्याः हारः अपि प्राप्तः । सर्वैः गृह-सदस्यैः अवगतं यत् एतत् कार्यं राजकुमारेण एव कृतम् इति ।

'सर्वे भगिन्यां प्रीतिमन्तः सन्ति, मां सर्वे उपेक्षन्ते' इत्येषः भावः तस्य बालस्य मनसि उत्पन्नः आसीत् । अतः सः प्रतिपदं कोपं प्राप्नोति स्म । तदीयस्य कोपस्य कारणम् अवगन्तुं गृहसदस्येषु केनापि प्रयासः न कृतः आसीत् ।

तदीया पितामही तस्य शिरः प्रीत्या स्पृशन्ती - ''वत्स ! भवतः लघुकृत्यतः न जाने, कतिषु जनेषु केन केन सन्देहः कृतः इति'' इति उक्तवती ।

ततः सा पुत्रान् स्नुषाः च पश्यन्ती पुनः अवदत् - ''विना कारणं सर्वत्र सन्देहकरणं न उचितम् । कस्मिंश्चित् अपि सन्देहं कर्तुं कोऽपि आधारः न आसीत् इत्यतः अहं मौनेन आसम् अद्यावधि । इदानीं तु हारः प्रतिप्राप्तः अस्ति । अतः अस्थाने सन्देहः करणीयः नास्ति केनापि'' इति ।

आन्तर्यम् अहिंसाप्रियतायाः...

सः प्रातिवार्षिकः उत्सवः भूस्वामिगृहे महता वैभवेन आचर्यते । कलाकारः काल्याः मृन्मयीं मूर्तिं निर्माय विशाले पूजागृहे स्थापयति । अर्चकः उच्चैः मन्त्रान् उच्चारयति । वाद्यवादकाः वाद्यानि वादयन्ति । शतशः जनाः विविधाभिः पूजाभिः भक्तिं दर्शयन्ति । दूरात् आगतान् बान्धवान् सुहृदः च मन्दहासपूर्वकं स्वागतीकरोति भूस्वामी चौधरी ।

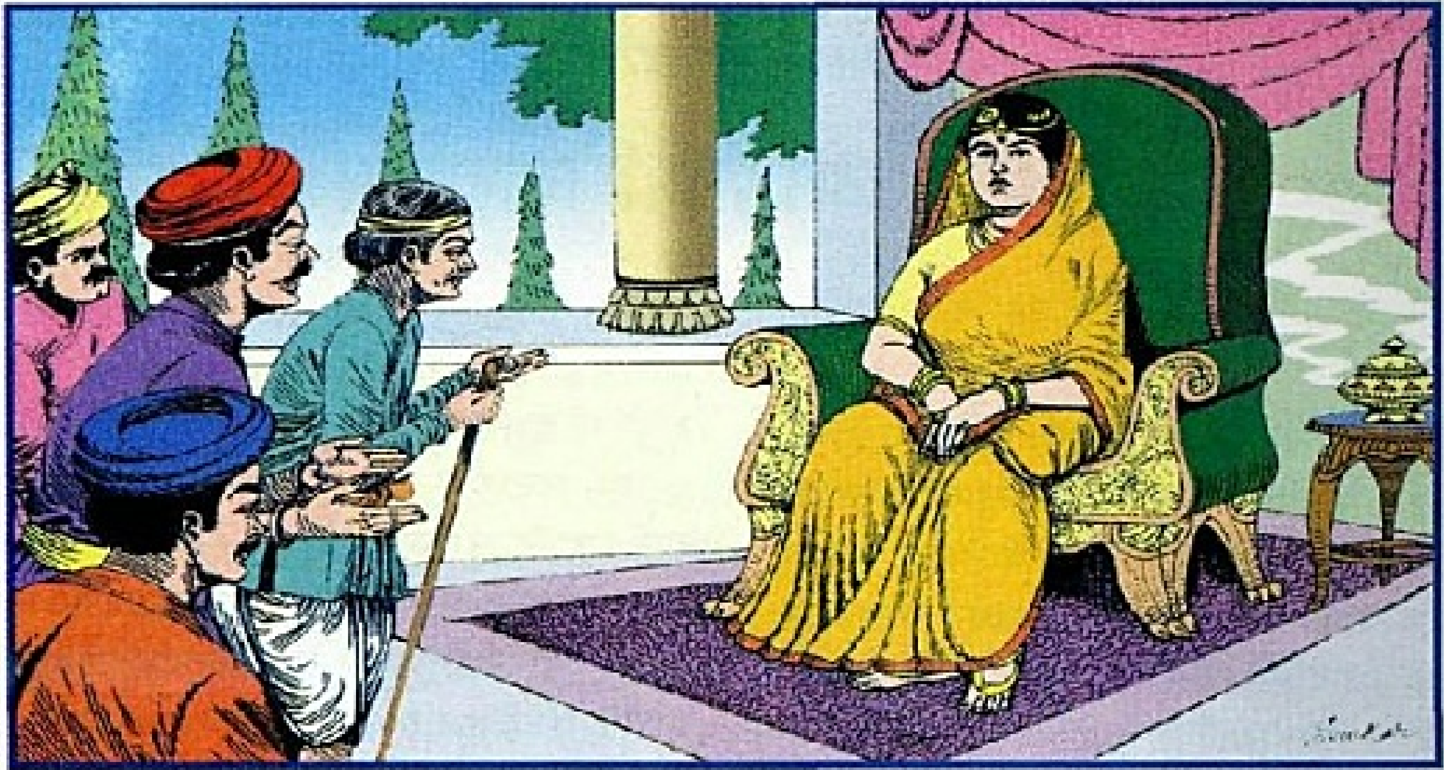
बलिरूपेण अजानां समर्पणम् उत्सवस्य महत्त्वपूर्णम् अङ्गम् । बलिं द्रष्टुं न इच्छन्ति केचन । ते बलिसमये नेत्रे निमीलयन्ति । केचन रक्तात् भीताः । अतः ते बलिसमये ततः अन्यत्र गच्छन्ति । केचन तु बलिसमर्पणं दृष्ट्वा सन्तोषम् अनुभवन्ति अपि ।

एवं सन्तोषेण बलिसमर्पणं पश्यत्सु अन्यतमः अस्ति भूस्वामी चौधरी । तेन निमन्त्र्यमाणाः केचन अतिथयः अपि तादृशस्वभाववन्तः एव । बलिरूपेण समर्पितानाम् अजानां मांसेन सज्जीकृतं पाकं सन्तोषेण सेवन्ते ते । एतत् बलिसमर्पणं प्रतिवर्षं प्रचलति ।

कदाचित् भूस्वामी उद्घोषितवान् - ''एतस्मिन् वर्षे अजानां बलिः न प्रचलति । अग्रिमेषु वर्षेषु अपि तथैव'' इति ।

भूस्वामिनः एतं निर्णयं श्रुत्वा तदीयकार्यालयीयाः अधिकारिणः सुहृदः च नितराम् असन्तुष्टाः । 'आ बहोः कालात् अनुवर्तमाना

परम्परा कथं वा त्यक्तुं शक्येत ?' इति ते स्वगतम् उक्तवन्तः । स्वच्छन्दं मांसं खादितुं यत्र अवकाशः प्राप्यते स्म तादृशस्य उत्सवस्य आचरणस्य स्थगनं कथं वा सहेरन् ते ?

तेषु केचन भूस्वामिनः पत्नीं दृष्ट्वा उक्तवन्तः - ''अम्ब ! भवती दयामयी परम्परापालने जागरूका च । देवी प्रतिवर्षम् एकवारम् एव अस्मद्गृहम् आगच्छति । तदवसरे तस्यै यः आहारः प्रियः सः एव दातव्यः खलु अस्माभिः ? यदि सः न दीयेत तर्हि अस्मद्विषये किं वा चिन्तयेत् सा ? इतः स्वलोकं प्रतिगता सा अन्याः देवदेवताः उद्दिश्य किं वा वदेत् ?'' इति ।

तदा भूस्वामिनः पत्नी उक्तवती - ''वस्तुतः तु देव्याः पुरतः यदेतत् बलि-समर्पणं क्रियते तत् मम सर्वथा प्रियं न। भक्तिपरिसरं नाशयति एषा बलिः । अमानवीया एषा पद्धतिः स्थगिता जायमाना अस्ति इति सन्तोष्टव्यं खलु अस्माभिः ? आर्यस्य हृदये परिवर्तनं यत् जायमानम् अस्ति तत् सन्तोषाय एव । देव्याः पुरतः रक्तपातः न भविष्यति इतः परम् । सर्वं युक्तम् एव जातम्'' इति ।

किन्तु तां द्रष्टुं ये गताः ते महाबुद्धिमन्तः जनाः । अतः ते विविधैः उपायैः तर्कैः च भूस्वामिपत्नीम् उक्तवन्तः यत् परम्परा यथा अनुवर्तेत तथा भवत्या भूस्वामी बोधनीयः एव इति । अन्ते ते तस्याः अङ्गीकारस्य प्राप्तौ सफलाः जाताः अपि ।

तस्मिन् दिने सायं भूस्वामी सुखासने उपविश्य विश्रान्तिसुखम् अनुभवन् आसीत् । सेवकः कश्चन पादमर्दनं कुर्वन् आसीत् । तस्य समीपम् आगत्य उक्तवती तदीया पत्नी - ''पूजादिने यत् बलिसमर्पणं

आत्मनिग्रहः यदा साधितः भवति तदा सर्वे संशयाः अपगच्छन्ति । सः आत्मनिग्रही सत्यस्य सारं ज्ञात्वा परां शान्तिम् अधिगच्छति ।

- श्रीमद्भागवतम्

प्रचलति तत् पूजायाः प्रमुखम् अङ्गम् इति मन्यन्ते बहवः । भवतः प्रियाः सुहृदः अभिप्रयन्ति यत् देवी अपि एतत् अवश्यम् इच्छति इति । ...''

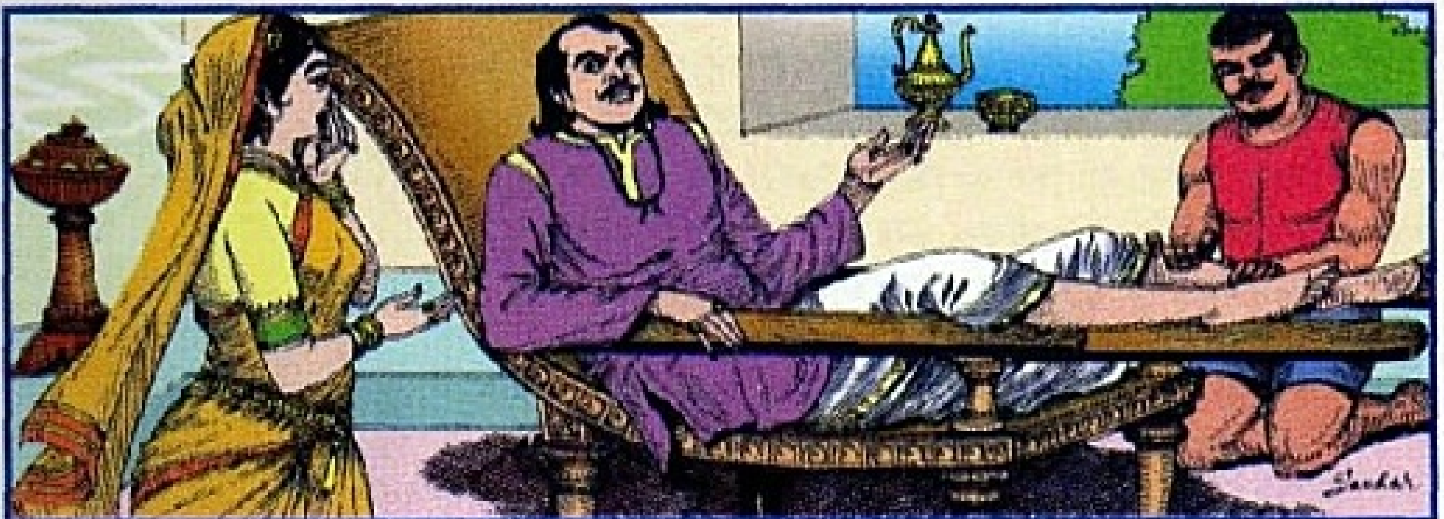
एतत् श्रुत्वा भूस्वामी आसनात् उत्थाय इतस्ततः सञ्चरन् अवदत् - ''मम सुहृदः ! मम प्रियाः सुहृदः ! धिक् तान् ! ते इव भवती अपि किं मयि अमानवीयं व्यवहारं कर्तुम् इच्छति ?'' इति ।

एतत् श्रुत्वा भूस्वामिपत्न्याः अन्तरङ्गे सन्तोषतरङ्गाः उत्पन्नाः । सा अचिन्तयत् - 'एषः बलिम् अमानवीयं भावयति । अतः स्पष्टं यत् अहिंसाविषये एतस्य श्रद्धा वर्धते इति । सन्तोषकरः विषयः एषः' इति ।

''अहम् भवति अमानवीयं व्यवहारं सर्वथा न इच्छामि'' इति अवदत् पत्नी ।

तदा भूस्वामी अल्पेन कोपेन अवदत् - ''किम् अमानवीयः व्यवहारः न क्रियते भवत्या ? सर्वम् एतत् असत्यम् । एषु दिनेषु अहं मांसं खादितुं न शक्नोमि इति किं न ज्ञायते ? गते वर्षे मम बहवः दन्ताः पतिताः । तथापि गतवर्षीये उत्सवे कथञ्चित् अहं मांसं खादितवान् । एतस्मिन् वर्षे मम सर्वे दन्ताः पतिताः सन्ति । दन्तैः विना मांसं कथं खाद्येत ? यदा मां परितः स्थिताः मांसं खादन्तः भवन्ति तदा कथं वा अहं शाकमात्रनिर्मितं खादन् उपविशेयम् ? एवं प्रचलतु इति भवत्याः इच्छा । किम् एषः अमानवीयः व्यवहारः न ?'' इति ।

पत्युः अहिंसाप्रियतायाः आन्तर्यं ज्ञावती भूस्वामिपत्नी मनसि एव हसन्ती मौनम् आश्रितवती ।

चारु दर्शनाय

भारतस्य विनिमयद्रव्यम् अस्ति रूप्यकम् । तस्य नाम कथम् उत्पन्नम् इति विषयं किं भवन्तः जानन्ति ? आ बाबुरतः बहादुरशाझाफरपर्यन्तं यवनराज्यभारं नैरन्तर्येण न आसीत् । पञ्चदश वर्षाणि यावत् ते सिंहासने न आसन् । तस्मिन् एव समये देहल्याः चक्रवर्ती शेर्शासुरिः राजानं हुमायूनं भारतात् उच्चाटितवान् । स्वविजयस्य सङ्केतरूपेण तेन नाणकमेकं विमोचयितुम् इष्टम् । १५४२ तमे वर्षे १७८ ग्राम्भारमितं नाणकं टङ्कितम् । तादृशं नाणकमेकं नीत्वा यदा शेर्शासुरिमहाराजाय दर्शितं तदा तेन ससन्तोषम् उच्चारितम् - 'रूपय्य' इति । एतस्य पदस्य अर्थः आसीत् - 'सुन्दरम्' इति । तदेव नाम नाणकस्य नाम जातम् अग्रिमे काले ।

कम्पमाने शिखरे !!

आधुनिकजगतः वैचित्र्येषु अन्यतमम् अस्ति इटलिदेशस्य लम्बमानं पीसागोपुरम् । तादृशम् एव गोपुरम् आसीत् भारते अपि । १४५४तमे वर्षे अहमद्शाहः अहमदाबादनगरे बीबीयप्रार्थनामन्दिरं निर्मितवान् । अस्य प्रार्थनामन्दिरस्य शिखरद्वयम् अस्ति, याभ्यां तस्य नगरस्य प्रसिद्धिः प्राप्ता अस्ति । ते शिखरे कम्पेते स्म । एकं शिखरम् अन्यस्य झूलास्तम्भस्य (झूला इत्यस्य अर्थः अस्ति - 'डोला' इति ।) उपरि लम्बते । तदा सः स्तम्भः कम्पते स्म । बृहदाकारकौ एतौ स्तम्भौ किमर्थं कम्पेते स्म इत्यस्य कारणं किमपि न ज्ञायते । 'स्म' इति भूतकालप्रयोगः कृतः यत् तस्य कारणम् अस्ति - २००१ तमे वर्षे प्रवृत्तः भूकम्पः । तस्मात् भूकम्पात् तौ स्तम्भौ भग्नौ जातौ स्तः । तौ न पतितौ इति तु अस्माकं सौभाग्यम् । भारतस्य पुरातन-वास्तुशास्त्रविभागतः तस्य समीकरणाय प्रयत्नः क्रियमाणः अस्ति ।

सन्तोषस्य रहस्यम्

यमुनानद्याः निकटे कस्मिंश्चित् ग्रामे शान्ता-नामिका काचित् महिला निवसति स्म । मातापित्रोः एका एव पुत्री सा । तयोः मरणानन्तरं सर्वां सम्पदां सा प्राप्तवती । विशाला कृषिभूमिः, अनेकाः धेनवः, महत् भवनं, बहवः सेवकाः च तस्याः अधीनाः जाताः । सर्वान् व्यवहारान् सा एव निर्वहति स्म । कस्मिंश्चित् अपि तस्याः विश्वासः न आसीत् । अतः क्रमशः तस्याः मनः अशान्त्या भयेन च ग्रस्तम् अभवत् । लघुषु अपि विषयेषु सा अनावश्यकरूपेण आक्रोशं करोति स्म ।

एकदा तस्याः पतिः बलरामः तां बोधितवान् - ''पश्यतु शान्ते, भवत्याः महती सम्पत्तिः अस्ति । किन्तु कः लाभः तेन ? भवती सर्वदा अशान्ता एव तिष्ठति । लघुविषये अपि क्रुद्धा भवति । मनः प्रशान्तं न तिष्ठति चेत् सम्पदा किं प्रयोजनम् ? सर्वेषु कार्येषु सर्वे सर्वदा सफलाः भवन्ति इति नास्ति । कदाचित् वैफल्यम् अपि अनुभोक्तव्यं भवति । विफलता प्राप्ता चेत् किं नश्येत् ? तत् वैफल्यमेव जीवनस्य अनुभवं मत्वा अस्माभिः अग्रे गन्तव्यम् । कदाचिदपि मनश्शान्तिः नष्टा न भवेत् । धनात् अपि मूल्यवती भवति मनश्शान्तिः'' इति ।

पत्युः वचनानां विषये सा विशेषावधानं न दत्तवती । तद्दिने मध्याह्ने पतिः पत्नी च भोजनार्थम् उपविष्टवन्तौ । स्थालिकायां त्रिचतुरविधानि व्यञ्जनानि आसन् । रोटिकया सह आलुकस्य व्यञ्जनं मुखे स्थापयन्ती शान्ता झटिति तस्य निष्ठीवनं कृत्वा आक्रोशं कुर्वती - ''एषा निर्मला पाकार्थं दूषितम् आलुकमेव उपयुङ्क्ते सदापि । कार्यं तु सम्यक् न करोति । सम्भाषणमात्रे आसक्तिः एतस्याः'' इति उक्त्वा ततः निर्गन्तुम् उद्युक्ता ।

तदा बलरामः तस्याः सान्त्वनं कुर्वन् - ''इतोऽपि त्रिविधानि व्यञ्जनानि सन्ति एव खलु । सूपः अपि अस्ति । भवत्या इष्टं कारवेल्लव्यञ्जनम् अपि अस्ति । आर्द्रौ भोजनं

समाप्तं भवतु । अनन्तरं निर्मलां विचारयतु'' इति उक्तवान् ।

किन्तु शान्ता पत्युः वचनम् उपेक्ष्य उत्थाय हस्तं प्रक्षाल्य ततः निर्गतवती एव । किञ्चित्-कालानन्तरं बलरामः तस्याः प्रकोष्ठं गत्वा - ''शान्ते, अहं यत् वदामि तत् अवधान-पूर्वकं शृणोतु । इतः क्रोशमिते दूरे रमणपुरे शिवनामकः कश्चन वयोवृद्धः निवसति । तस्य वयः शताधिकम् अस्ति । अतः जनाः तं शतकशिवः इति नाम्ना निर्दिशन्ति । सः अशान्त्याः अनारोग्यस्य च चिकित्सार्थं परिष्कारमार्गं सूचयति इति श्रूयते । श्वः एव आवां तत्र गच्छाव'' इति उक्तवान् ।

सौभाग्यवशात् शान्ता पत्युः प्रस्तावस्य स्वीकृतिं सूचितवती । परेद्यवि तौ शिवेन मेलितुम् अश्वशकटेन प्रस्थितवन्तौ ।

शिवस्य विशाले प्रकोष्ठे पदं स्थापयन्ती शान्ता तं प्रणम्य स्वस्य परिचयम् उक्तवती - ''मम नाम शान्ता । मम अपारा सम्पत् अस्ति । बहवः सेवकाः दासाः च सन्ति । किन्तु ते मत्तः अधिकप्रसन्नाः सन्ति । अहमपि तादृशीं प्रसन्नताम् इच्छामि'' इति ।

वृद्धः शिवः नेत्रे निमील्य अवधानपूर्वकं तस्याः वचनं श्रुतवान् । अनन्तरं नेत्रे उन्मील्य मन्दहासपूर्वकं - ''भवत्याः प्रतिवेशिनीषु सदा प्रसन्ना कापि अस्ति चेत् ताम् अत्र आनयतु । तदा अहं भवत्यै आनन्दमयजीवनस्य रहस्यं बोधयामि'' इति ।

ततः तौ शिवं प्रणम्य गृहं प्रति प्रस्थितौ । मार्गे परस्परं हसन्त्यः सम्भाषमाणाः द्वित्राः महिलाः ताभ्यां दृष्टाः । शान्ता ताः अवरुध्य - ''भवतीनां कार्यं किम् ? भवत्यः सर्वदा सन्तोषेणैव तिष्ठन्ति किम् ?'' इति पृष्टवती ।

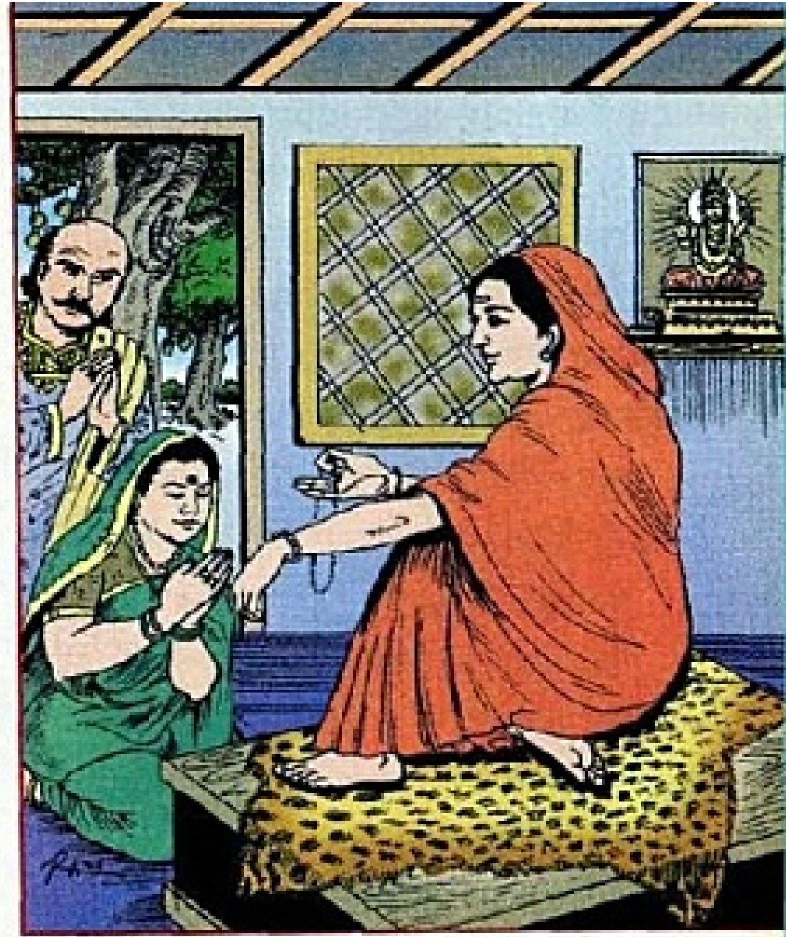
तदा तासु अन्यतमा उक्तवती - ''तथा किमपि नास्ति । अद्य वयं यथापूर्वं शाकस्य विक्रयणार्थं विपणिं गतवत्यः आस्म । शाकानां विक्रयणं शीघ्रम् अभवत् । अतः एव वयं सन्तोषेण स्मः । वर्षा भवति चेत् वयं गृहात् बहिः निर्गन्तुं न शक्नुमः । तद्दिने अस्माभिः बुभुक्षिताभिः एव भवितव्यम् । एवं स्थिते सर्वदा सन्तोषः कुतः ?'' इति ।

तासाम् उत्तरेण शान्तायाः निराशता जाता । पुनश्च अश्वशकटः एकेन लघुमार्गेण प्रस्थितः । एकत्र महान् सम्मर्दः आसीत् । तत्रत्याः जनाः 'मातः, गायत्रि' इति वदन्तः गीतगाने नृत्ये च निमग्नाः आसन् ।

शान्ता तान् उद्दिश्य - "का एषा गायत्री-माता नाम ?" इति पृष्टवती ।

तदा तेषु कश्चन भक्तः - "आम्र-वाटिकायाः कुटीरे गायत्रीमाता वसति । सा उत्तमा संन्यासिनी । सर्वदा हसन्ती भगवतः कथाः श्रावयन्ती भवति" इति उक्तवान् ।

शान्ता बलरामः च अश्वशकटात् अवतीर्य संन्यासिन्याः समीपम् आगतवन्तौ । शान्ता तां नमस्कृत्य पृष्टवती - "मातः, भवती नित्य-सन्तुष्टा अस्ति इति अस्माभिः श्रुतम् । भवती निश्चयेन सुखदुःखैः अपीडिता, रागादिभ्यः मुक्ता च स्यात् । एवं ननु ?" इति ।

तदा सा संन्यासिनी - "संन्यासिनी इति कारणतः कौटुम्बिकक्लेशेभ्यः मुक्ता अस्मि । नो चेत् न जाने, मम का गतिः अभविष्यत् इति । तथापि अहम् आत्मानं नित्यसन्तुष्टां तु न भावयामि" इति उक्तवती ।

तस्याः उत्तरेण पतिः पत्नी च आश्चर्य-चकितौ जातौ । संन्यासिनी तत् अवलोकितवती । अतः सा - "संन्यासस्वीकारानन्तरम् अहं निष्ठापूर्वकं योगविद्याः पठितवती । ततः मया अवगतं यत् पञ्चवर्षाभ्यन्तरे मम मरणं भविष्यति इति । यदा मृत्योः स्मरणं करोमि तदा भयं भवति । रात्रौ निद्रामपि न प्राप्नोमि" इति उक्त्वा अश्रूणि मार्जितवती ।

विना कथनं तौ ततः निर्गतवन्तौ । यदा तौ स्वग्रामस्य लघुमार्गेण गच्छन्तौ आस्तां तदा मन्दिरस्य पुरतः मन्दस्वरेण गीतं गायन्ती निश्चिन्ततया उपविष्टा पुष्पविक्रेत्री दृष्टा । सा तत्र आगतानां जनानां स्वागतं कुर्वती 'आगच्छन्तु, प्रत्यग्राणि पुष्पाणि ! महार्घाणि न" इति वदन्ती सन्तोषेण स्थितवती आसीत् ।

शान्ता शकटात् अवतीर्य किञ्चित्कालं तां पुष्पविक्रेत्रीं निर्निमेषं पश्यन्ती स्थितवती । अनन्तरं सा एकां मालां क्रीत्वा धनं यच्छन्ती - "भवत्याः वाणिज्यं तु लघु । तथापि भवती सदा सन्तुष्टा इव दृश्यते । किं भवती नित्यसन्तुष्टा ?" इति पृष्टवती ।

तदा सा पुष्पविक्रेत्री हसन्ती - "आम्, अहं सर्वदा सन्तुष्टा तिष्ठामि । मम जीवने कापि न्यूनता नास्ति खलु" इति उक्तवती ।

पुष्पविक्रेत्र्याः उत्तरेण सन्तुष्टा शान्ता तृप्त्या पत्युः मुखं दृष्टवती । बलरामः तां पुष्पविक्रेत्रीम् उक्तवान् - "पश्यतु, भवती शतकशिवस्य नाम श्रुतवती स्यात् । तस्य मेलनार्थं भवती अपि आवाभ्यां सह आगच्छतु इति आवयोः अपेक्षा अस्ति । कार्यसमाप्त्यनन्तरम् आवां

भवतीं शकटेन प्रतिप्रापयिष्यामः'' इति ।

पुष्पविक्रेत्री एतं प्रस्तावम् अङ्गीकृतवती । तस्याः तद्दिनस्य वाणिज्यं समाप्तप्रायम् आसीत् । किञ्चित्कालानन्तरं ते त्रयः शतक-शिवस्य समीपं गतवन्तः । शान्ता पुष्प-विक्रेत्र्याः विषयं शिवम् उक्तवती ।

वृद्धः शिवः पुष्पविक्रेत्रीं पृष्टवान् - ''किं भवती नित्यसन्तुष्टा अस्ति ?'' इति ।

पुष्पविक्रेत्री 'आम्' इति उत्तरम् उक्तवती ।

तदा शिवः - ''भवती तु पुष्पाणां विक्रयणं करोति । एतत् तु अत्यन्तं लघुवाणिज्यम् । एतेन कथं भवती सन्तुष्टा स्थातुं शक्नोति ?'' इति पृष्टवान् ।

तदा सा - ''मम वाणिज्यं तु लघु एव । किन्तु मम सन्तोषे एतेन कापि बाधा नास्ति । अस्माकम् एकर्मिता कृषियोग्या भूमिः अस्ति । अहं मम पत्या पुत्रैः च सह कुटीरे निवसामि । मम पतिः केदारेषु कार्यं कुर्वन् किञ्चित् आर्जयति । व्ययकरणावसरे अहं बहु जागरूकताम् आश्रयामि । पत्युः पुत्राणां च योगक्षेमं सम्यक् वहामि । आवश्यकतायां सत्याम् इतरेषां साहाय्यम् अपि करोमि । प्रभूतं धनं सम्पादनीयम् इति, महाजनेन भवितव्यम् इति वा मम अपेक्षा नास्ति । यावत् अस्ति तावता एव सन्तुष्टा तिष्ठामि'' इति उक्तवती ।

वृद्धः शिवः मन्दहासपूर्वकं शान्तां दृष्ट्वा - ''एतस्याः महिलायाः समीपे आभूषणानि धनं वा न सन्ति । भवत्याः समीपे तु अपारा सम्पत्, राशिरूपेण आभूषणानि च सन्ति । किन्तु भवत्याम् एतादृशस्य आनन्दस्य अभावः अस्ति । एतस्य कारणं किम् इति किं भवती जानाति ? भवती कस्मिंश्चिदपि न विश्वसिति । सर्वाणि कार्याणि स्वयं कर्तुम् इच्छति । इतोऽप्यधिकं सम्पादयितुम् इच्छति । अतः शक्तिम् अतिक्रम्य परिश्रमं करोति । मनुष्यस्य जीवने सम्पद् तु आवश्यकी एव । किन्तु सर्वासां सम्पदाम् अपेक्षया मनश्शान्तिः एव श्रेष्ठा सम्पत् । अस्माकं चिन्तनमेव अस्माकं सुखदुःखयोः कारणं भवति । पुष्पविक्रेत्र्या स्वस्य नित्यसन्तोषस्य यत् कारणम् उक्तं तत् सम्यक् स्मरतु । भवत्याः समस्या स्वयं परिहृता भविष्यति'' इति उक्तवान् ।

शान्ता इदानीं मनसा शान्ता अभवत् । पतिः पत्नी च शिवं प्रणम्य पुष्पविक्रेत्रीं स्वीकृत्य प्रतिगतवन्तौ ।

घण्टासङ्ग्रहः ताम्बूलापणे

मुम्बयीनगरे विनोदकुमारत्रिवेदी एकं ताम्बूलापणं स्थापितवान् अस्ति । तस्य नाम अस्ति - 'घण्टावाला-ताम्बूलमन्दिरम्' इति । 'घण्टावाला' इत्यस्य अर्थः अस्ति - 'घण्टया सहिता' इति । परम् अस्माकं स्नेहितस्य एतस्य समीपे न एका, अपि तु १८ देशेभ्यः आनीताः ३९३ घण्टाः वर्तन्ते । ताः सर्वाः प्रदर्शनाय स्थापिताः सन्ति अस्मिन् आपणे । न केवलं तावत्, यदा सः ग्राहकाय ताम्बूलं सिद्धं कृत्वा ददाति, यदा च ग्राहकः धनं ददाति तदा एषः घण्टां वादयति !! सः स्वस्य पितामहेन आरब्धां परम्पराम् अनुसरन् अस्ति । पितामहः तु १९३३तमे वर्षे पूनानगरे आपणं स्थापितवान् आसीत् । यदा ग्राहकः प्रतिष्ठते तदा द्विवारं घण्टा वाद्यते स्म तेन । टिबेटीया काष्ठघण्टा, भारतदेशीया २० किलोग्राम्मिता पित्तलघण्टा इत्यादयः विराजन्ते अत्र । एतस्मात् घण्टासङ्ग्रहणात् तस्य नाम गिन्नेस्पुस्तके योजितम् अस्ति ।

कनीयान् 'कृष्णपट्टिका' विजेता

ब्राण्डन्पाल्फर्नाण्डिस् पुणेनगरस्थः १२ वर्षीयः बालः । 'टेक्वण्डो अकाडेमी आफ् सियोल्'संस्थाद्वारा दक्षिणकोरियादेशस्य टेक्वण्डोप्रदेशे प्रवृत्ते फोर्तपूम् ब्ल्याक् बेल्ट्कार्यक्रमे प्राप्तब्ल्याक्बेल्ट्पुरस्कारः जातः अस्ति एषः । स्पर्धार्थिषु बहवः कोरियादेशीयाः एव आसन् । एषः एकः एव भारतस्य प्रतिनिधिरूपेण तत्र गतः आसीत् । स्पर्धाः नवेम्बर्मासस्य १५तः डिसेम्बर्मासस्य २ पर्यन्तं प्रवृत्ताः । तदा सियोल्देशे परमशैत्यम् आसीत् । पुणेप्रदेशीयस्य एतस्य बालकस्य एषः नूतनः अनुभवः आसीत् । फलितांशाः तु अधिकृत-रूपेण एप्रिल्मासे एव प्रकटिताः । एतस्य बालस्य शिक्षणं तु प्रथमवर्षे एव आरब्धम् आसीत् ।

ओरिस्साराज्यस्य जानपदकथा

ओरिस्साराज्यस्य पूर्वतनं नाम आसीत् 'उत्कलम्' इति । पूर्वं कलिङ्गराजाः एतस्य राज्यस्य शासनं कुर्वन्ति स्म । अतः कलिङ्गम् इत्यपि एतस्य नाम आसीत् ।

सहस्राधिकवर्षेभ्यः पूर्वम् अत्रत्याः जनाः इण्डोनेशियाद्वीपेषु, मलयाप्रभृतिषु च वाणिज्यं कुर्वन्ति स्म । तेषु द्वीपेषु तेषां राज्यशासनम् अपि प्रचलति स्म । सुमात्राद्वीपादिषु साम्राज्यं संस्थापितवान् शैलेन्द्रः वस्तुतः उत्कलमूलीयः एव ।

आंग्लानां शासनकाले बहूनि वर्षाणि यावत् एतत् राज्यं बिहारेण संयुक्तम् आसीत् । १९३६तमे वर्षे एतत् पुनरपि पार्थक्येन राज्यत्वम् अवाप्नोत् । अद्य एतस्य राज्यस्य जनसंख्या प्रायः चतुष्कोटिमिता । एतस्य विस्तारः च १,५५,७०२ किलोमीटर्मितः ।

एतस्य उत्तरभागे बिहारराज्यम् अस्ति । ईशान्यभागे च पश्चिमवङ्गसीमा परिदृश्यते । आग्नेयभागे आन्ध्रप्रदेशः समस्ति । पश्चिमभागे मध्यप्रदेशः अस्ति । पूर्वसीमाभागं बङ्गालखातस्थं जलं परिक्षालयति ।

एतस्य राजधानी भुवनेश्वरम् । तत् अतिप्राचीनं नगरम् । एतस्मिन् राज्ये अतिप्राचीनानि बहूनि मन्दिराणि अपि सन्ति ।

आढ्यः राजा अल्पः जीवी च

कलिङ्गसाम्राज्यस्य कस्मिंश्चित् राज्ये कश्चित् युवा राजा आसीत् । सः अतीवप्रशंसाप्रियः । तस्य राज्ये मधुरवचनैः प्रशंसां कुर्वतां जनानां न्यूनता एव न आसीत् ।

एकदा राजा राजसभाम् आगतवान् । तदा कश्चित् कविः राज्ञः गुणान् श्लोकैः प्रशंसितवान् । श्लोकस्य तात्पर्यम् एवम् आसीत् – 'एतस्य राज्ञः पुरतः आत्मप्रशंसां कर्तुं समर्थः जगति कोऽपि नास्ति । तादृशः कथं वा स्यात् ? यतः राज्ञः अपेक्षया सुन्दरतरः,

शीलवान्, शक्तिमान्, धनवान् वा अन्यः न अस्ति एव' इति ।

यद्यपि एषा अतिशयोक्तिः, तथापि सभासदः कवेः प्रोत्साहनं कृतवन्तः । केचन तु 'अहो, सत्यम्, सत्यम्' इति उच्चैः उक्तवन्तः ।

किन्तु यदा जनानाम् उद्घोषाः करताडनानि च स्थगितानि तदा कश्चित् उच्चैः हसितवान् । सः आसीत् ज्ञानेन वयसा च वृद्धः कश्चित् मन्त्री ।

''किम् अभवत् ? किमर्थं हसितं भवता ?'' इति तम् आश्चर्येण पृष्टवन्तः सभासदः ।

तदा सः - ''हासस्य कारणं तु सामान्यम् एव । तथापि अहम् उद्गतं हासम् अवरोद्धुं न शक्तवान् । यतः यदि कश्चित् अल्पं विषयम् अधिकृत्य आत्मप्रशंसां कुर्वन् भवति तर्हि तं यः कोऽपि, अवरोद्धुं न शक्नोति । राजा अपि न शक्नोति । वानरः स्वस्य लाङ्गूलविषये प्रशंसां कर्तुम् अर्हति; गृध्रः स्वचञ्च्वाः प्रशंसां कुर्यात् । कथं तान् अवरोद्धुं शक्नुयाम वयम् ?'' इति उक्तवान् ।

राजा इतरे सभासदः च 'एतस्य चिन्तनं दोषपूर्णम्' इति निरूपयितुं न शक्ताः । किन्तु राजा मन्त्रिणः एतेन वचनेन असमाधानं तु प्राप्तवान् ।

एकदा राजा उद्याने सन्तोषेण विहरन् आसीत् । तदा एकः चिक्रोडः तत्र आगतः । तेन चिक्रोडेन कुत्रचित् एकं नाणकं प्राप्तम् आसीत् । हस्ताभ्यां तत् नाणकं गृहीत्वा सः चिक्रोडः -

''मदीयं धनमेतावत्
राज्ञः स्याद्धि कियद्धनम् ?
स दृश्यते दुःखितवत्
यतः सोऽस्ति हि निर्धनः ।।''

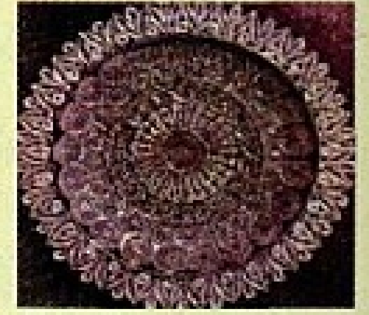
इति गायति स्म ।

एतत् श्रुत्वा राजा क्रुद्धः अभवत् । सः एकं शिलाखण्डम् उन्नीय चिक्रोडस्य दिशि क्षिप्तवान् । सः चिक्रोडः कथञ्चित् आत्मानं रक्षन् ततः पलायनं कृतवान् । किन्तु तस्य धावनसमये तदीयं नाणकं तत्रैव पतितम् । राजा तत् नाणकम् उन्नीय हसित्वा कोषे स्थापितवान् ।

तस्मिन् एव काले कलिङ्गस्य वणिजः दीर्घवाणिज्यार्थं सुवर्णद्वीपं प्रति प्रस्थितवन्तः आसन् । सुमात्राद्वीपं प्रति नौका प्रस्थिता आसीत् । राजा वणिजाम् अप्रच्छनार्थं महानद्याः तीरम् आगतवान् आसीत् । वाणिज्य-

कलाः कलाकृतयः च

भारतस्य शास्त्रीयनृत्येषु 'ओडिस्सी'नृत्यमपि अन्यतमम् । ओरिस्साराज्यस्य मन्दिरेषु एतत् नृत्यं विकसितम् । करकुशलकर्मसु ओरिस्साराज्यं नितरां प्रसिद्धं वर्तते । अत्रत्यकुशलकर्मसु अत्यन्तं प्रधानं 'फिलिग्री'नामकम् । धूमवर्तिकानाम् आभूषणानां च पेटिकाः, कण्डोलाः, आलङ्कारिकवस्तूनि आलङ्कारिकाधानिकाः इत्यादयः सूक्ष्मविन्यासैः रजतेन निर्मीयन्ते अत्र ।

पट्टचित्रनामिका ग्रामीणचित्रकला बहुभ्यः वर्षेभ्यः विशिष्टकलाकृतिरूपेण ओरिस्साराज्ये प्रसिद्धा अस्ति । अत्र प्राणिनां, पुष्पाणां, देवतानां च चित्राणि विशेषरूपेण सर्ज्जीकृते पटे लिख्यते ।

पिपलीनामिका अपरा चित्रकला एतस्य राज्यस्य विशिष्टम् आकर्षणम् अस्ति । अत्र विविधाकारकाः वर्णमयवस्त्रखण्डाः योज्यन्ते । विशिष्य पुष्पाणां, पक्षिणां, प्राणिनां च आकाराः कलात्मकरूपेण वस्त्रस्योपरि चित्र्यन्ते ।

नौकायाः स्वामिद्वारा सुमात्राराजाय उपायन-रूपेण कलिङ्गस्य प्रसिद्धां *'तराकसी'*-कलाकृतिं महाराजः प्रेषितवान् ।

नौकास्वामिना सह यदा महाराजः सम्भाष-माणः आसीत् तदा नौकायाः उपरि चिक्रोडः दृष्टः । सः महाराजम् उपहसन् –

''योऽहरद् मम सम्पतिं

स दर्शयति चाढ्यताम्'' इति नृत्यन् इव उक्तवान् ।

यद्यपि राजा क्रोधतप्तः अभवत् तथापि सः सर्वेषां पुरतः स्वस्य क्रोधं प्रदर्शयितुम् अशक्तः सन् दन्तान् कटकटायमानः मौनम् आश्रितवान् । तद्दिने सायङ्काले अपि यदा राजा केनचित् विदेशीयराजदूतेन सह वार्तालापं कुर्वन् आसीत् तदा चिक्रोडः आगत्य तदेव वाक्यं पुनरुच्चारितवान् । एतस्मात् राजा खिन्नः अभवत् । रात्रौ सः क्षणकालम् अपि निद्रां प्राप्तुं न शक्तवान् ।

प्रातः उत्थाय सः स्वस्य वृद्धं मन्त्रिणम् उद्दिश्य – ''भवान् निश्चयेन बहु बुद्धिमान् । अहं सामान्यं चिक्रोडम् अपि प्रशंसाकरणात् अवरोद्धुं न शक्तवान् । एवं तर्हि मनुष्याणां विषये किं वक्तव्यं भवेत् ?'' इति खेदेन उक्तवान् ।

तदा सः मन्त्री – ''महाप्रभो, भवतः कथनं सत्यमेव । प्रत्येकं जनः अपि स्वस्य चिन्तनानुसारं व्यवहरति । ते एव भाग्य-शालिनः, ये च लोकज्ञानवन्तः सन्तः एतादृशान् अवगतवन्तः । किन्तु एतादृशानां संख्या विरला एव'' इति उक्तवान् ।

तदा राजा – ''तर्हि मया इदानीं किं करणीयम् ? सर्वेषां पुरतः चिक्रोडः मां चोरः

इति यत् वदति तत् मम हृदये तीव्रां वेदनां जनयति'' इति खेदेन उक्तवान् ।

तदा मन्त्री - ''मम कथने यदि भवतः आदरः तर्हि तत् नाणकं चिक्रोडाय प्रत्यर्पयतु'' इति उक्तवान् ।

अनन्तरदिने यदा चिक्रोडः राज्ञः पुरतः उपस्थितः तदा एव राजा तत् नाणकं तस्य पुरतः क्षिप्त्वा ततः निर्गतवान् । चिक्रोडः नाणकं स्वीकृत्य धावितवान् ।

राजा समाधानपूर्वकं निश्श्वसितवान् । किन्तु विषयः तत्र न समाप्तः । परेद्यवि चिक्रोडः राजसभाम् आगत्य रिक्तस्थानम् अन्विष्य उपविष्टवान् । तत्र उपविश्य उच्चैः -

''मत्तो भीतेन राज्ञा हि
मद्वस्तु प्रत्यदीयत'' इति उक्तवान् ।

एतावत् उक्त्वा चिक्रोडः आत्मानं रक्षन् उत्प्लुत्य उद्यानं प्रति पलायितवान् ।

राजा पुनरपि दुःखितः अभवत् । चिक्रोडः

पुनः पुनः तत् वाक्यम् उच्चारयेत् एव इति राज्ञा ज्ञातम् आसीत् । मम मनश्शान्तिः नष्टा इत्येव सः भावितवान् ।

सभायाः समाप्तेः अनन्तरं यदा राजा एकाकी आसीत् तदा मन्त्री आगत्य - ''प्रभो, भवान् चिक्रोडं दृष्ट्वा हसतु । भवत्तः अहं भीतः अस्मि इत्येव तं वदतु । अनन्तरं किं भवति इति पश्यतु'' इति उक्तवान् ।

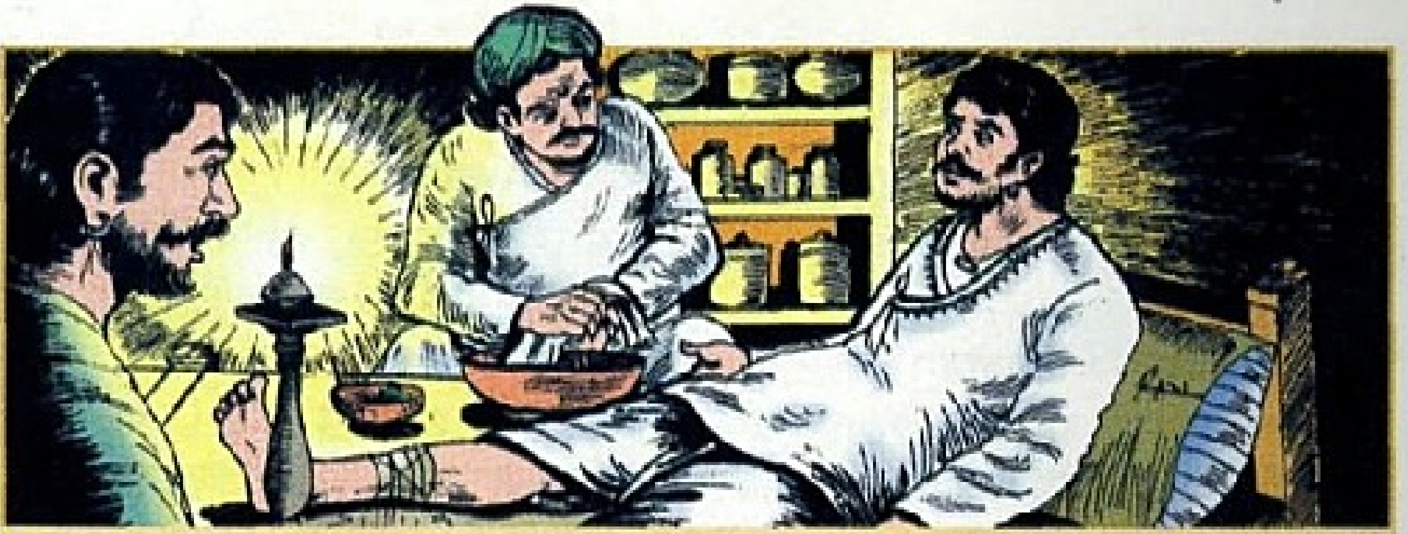
परेद्यवि यदा चिक्रोडः राजसभायां प्रत्यक्षः अभवत् तदा राजा अवदत् -

''चिक्रोड ! त्वं महाप्राज्ञः
कोऽन्यः स्यात् सदृशस्तव ।
राजाहमस्मि सामान्यः
दयापात्रं भवामि ते'' इति ।

चिक्रोडेन एतत् निरीक्षितं न आसीत् । सः क्षणं यावत् मौनेन उपविष्टवान् । अनन्तरं आनन्देन नृत्यन् उद्यानं प्रति धावितवान् । पुनः कदापि सः राज्ञः पुरतः न आगतवान् एव ।

एतत्सर्वं ज्ञात्वा मन्त्री उक्तवान् - ''प्रभो, प्रायः मनुष्याः अपि एतस्मात् भिन्नाः न । मन्दप्रकाशे जगति आत्मना यत् दृष्टं भवति तस्यैव व्याख्यानं कुर्वन्तः भवन्ति ते । तैः सह यदि वयं संयमेन व्यवहरेम तर्हि दुःखं खेदं वा न अनुभवेम'' इति ।

तदा राजा - ''निश्चयेन एतत् सत्यम् । अहं मूर्खः आसम् । यः कोऽपि मम पुरतः आगत्य किमपि वदन् आत्मप्रशंसां कुर्यात् । तदा मया संयमेन विनयेन च व्यवहरणीयम्'' इति उक्त्वा वृद्धाय मन्त्रिणे धन्यवादान् समर्पितवान् ।

नौकद्वये पदनिक्षेपः

रविवर्मा भुवनगिरिराज्यस्य राजा ।भुवनगिरौ रङ्गनाथः नाम कश्चन वैद्यः निवसति स्म । सः चित्रकलायाम् अपि सुनिपुणः आसीत् । सकृत् दृष्टस्यापि जनस्य यथावत् चित्रं लिखति स्म आयासं विना एव ।

कदाचित् मध्यरात्रे कौचित् तस्य गृहस्य द्वारं ताडितवन्तौ ।

रङ्गनाथः द्वारम् उद्घाट्य अपृच्छत् - ''कौ भवन्तौ ?'' इति ।

तदा तयोः अन्यतरः अवदत् - ''आवां पार्श्वग्रामवासिनौ । वाणिज्यार्थं नगरं गतवन्तौ आस्व । प्रत्यागमनसमये चोराः सर्वं लुण्ठितवन्तः । अन्धकारे एव प्रत्यागच्छन्तौ आस्व । एषः मार्गे कस्यचित् शुनकस्य पुच्छस्य उपरि पादं स्थापितवान् । तस्मात् क्रुद्धः शुनकः एतस्य पादं दष्टवान् । भवान् उत्तमः वैद्यः इति आवां जानीवः । अतः चिकित्सार्थम् अत्र आगतौ । कृपया एतस्य चिकित्सां करोतु'' इति ।

अपरस्य जानुनः अधोभागतः वस्तुतः अपि रक्तं वहति स्म । रङ्गनाथः रक्तस्थगनाय औषधं लेपयित्वा पट्टिकां बद्धवान् । कृतज्ञतां समर्प्य उभौ अपि ततः निर्गतवन्तौ ।

चिकित्सां कुर्वन् रङ्गनाथः तयोः मुखम् अपि सम्यक् परिशीलितवान् आसीत् एव । तयोः मुखे भीतिलक्षणानि स्फुटं दृश्यन्ते स्म । 'मध्यरात्रे आगतौ एतौ चोरौ अपि स्याताम्' इति अचिन्तयत् सः । अतः तयोः निर्गमनसमनन्तरम् एव सः तयोः चित्रस्य लेखने उद्युक्तः जातः ।

अनन्तरदिने सैनिकानां घोषणतः ज्ञातं यत् राज्ञः रविवर्मणः हननार्थं प्रयासः प्रचलति स्म इति । मध्यरात्रे उभौ चोरौ राज्ञः शयनागारं प्रविष्टवन्तौ आस्ताम् । किन्तु सैनिकाः जागरूकाः सन्तः तयोः ग्रहणाय यदा प्रयासं कृतवन्तः तदा तौ झटिति पलायितवन्तौ ।

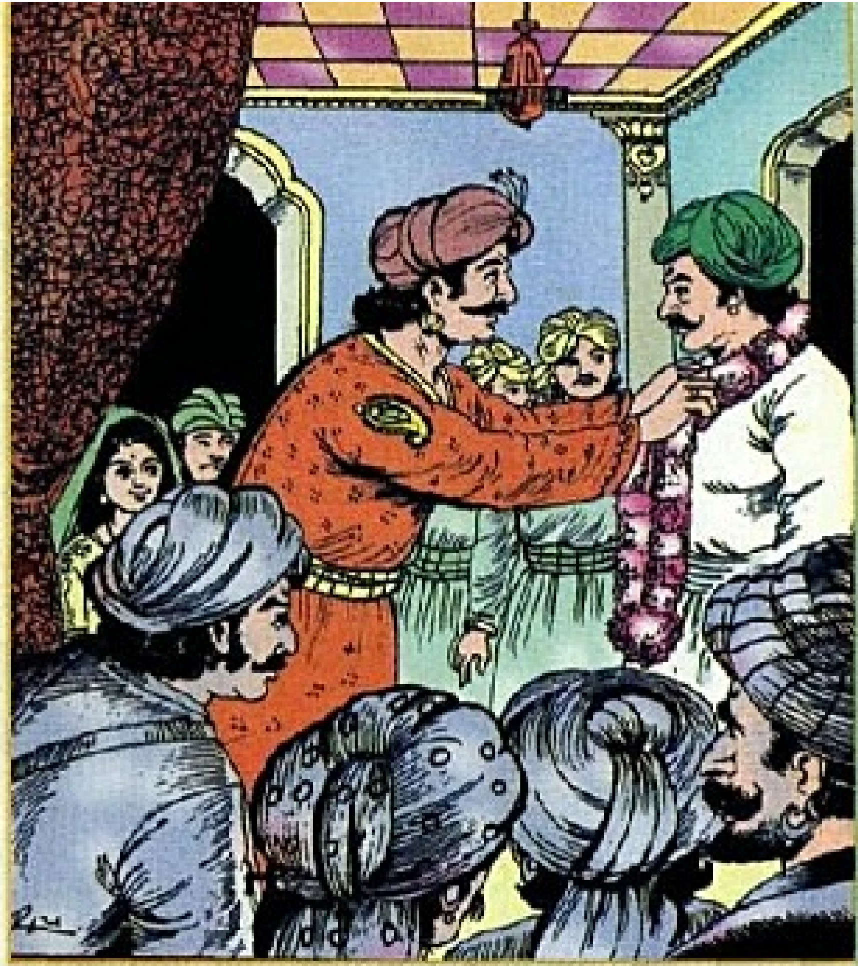
सैनिकाः केचन धावन्तः तौ अनुसृतवन्तः अपि । किन्तु गाढे अन्धकारे कुत्रापि अदृश्यौ

जातौ आस्तां तौ कथमपि ।

'मम सन्देहः वास्तविकः एव जातः' इति चिन्तयन् रङ्गनाथः नगराधिपतिसमीपं गत्वा रात्रौ प्रवृत्तं सर्वं निवेद्य आत्मना रचितं चित्रं दर्शितवान् । चित्रस्य आधारेण तौ चोरौ सैनिकैः गृहीतौ ।

राजा तयोः शिरच्छेदम् आदिष्टवान् । रङ्गनाथस्य सत्कारः अपि तेन कृतः ।

रङ्गनाथेन यत् चित्रं रचितं तदाधारेण एव चोरयोः ग्रहणं कर्तुं शक्तं यत् तदर्थं तदीया चित्ररचनाकला अपि जनैः भूरि प्रशंसिता जाता ।

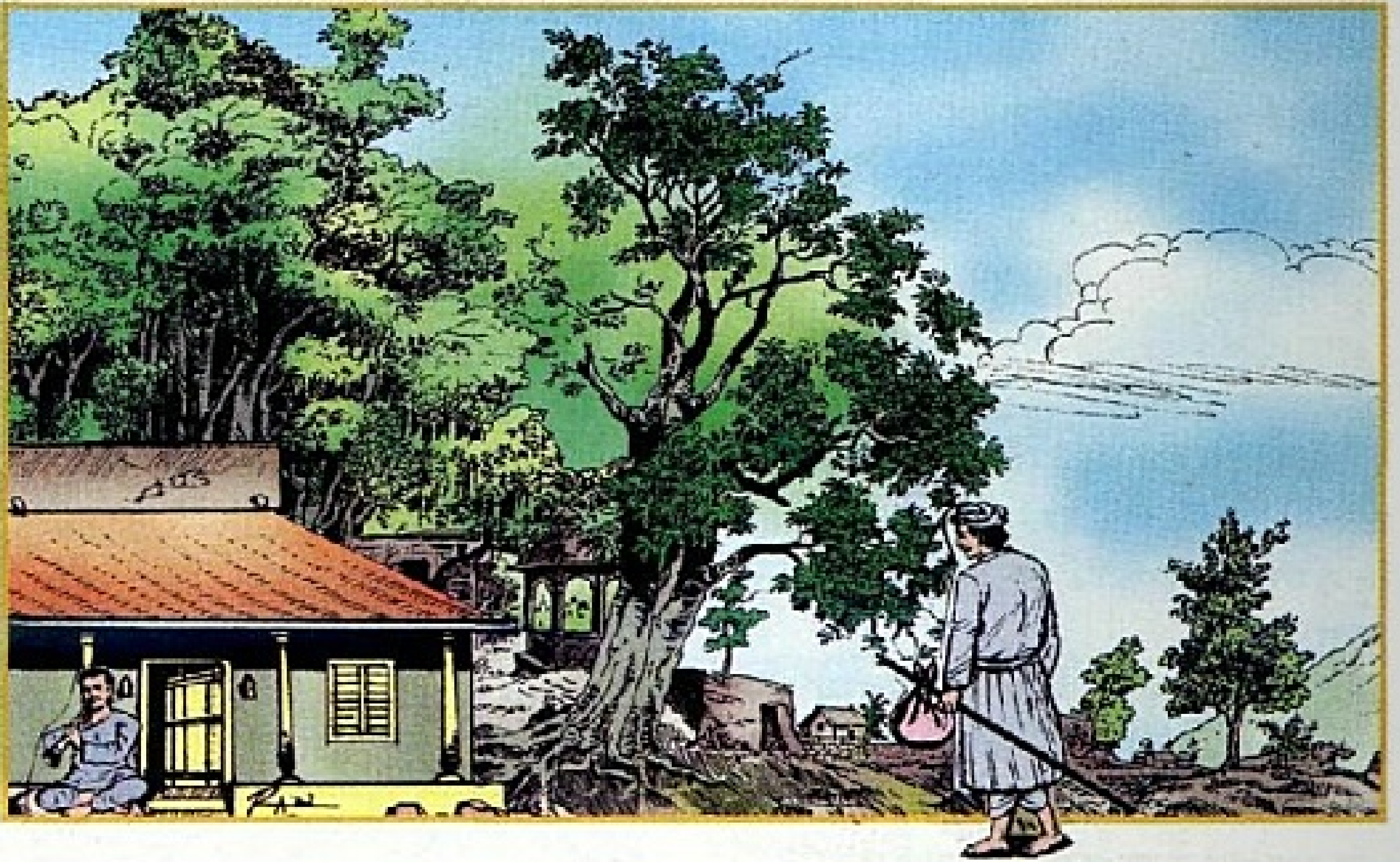
एतस्य कारणतः राज्ये रङ्गनाथस्य नाम प्रसृतं जातम् । अतः चित्रकलायां रङ्गनाथस्य आसक्तिः प्रवृद्धा । अतः सः चित्ररचनार्थम् एव स्वस्य समययापनम् आरब्धवान् । वैद्यवृत्तौ तस्य आसक्तिः क्षीणा जाता । कदाचित् सः रोगिणां विषये अनादरम् अपि दर्शयति स्म । अतः तद्विषये स्थिता जनानां श्रद्धा न्यूना जाता । तस्मात् जनाः चिकित्सार्थं तत्समीपम् आगमनम् एव न्यूनीकृतवन्तः । एतेन रङ्गनाथस्य आयः दिने दिने क्षीणः जातः । रङ्गनाथः अकिञ्चनः जातः इव ।

एतेषु एव दिनेषु प्रतिवेशिराज्येषु क्षामः उत्पन्नः । भुवनगिरिराज्ये तु काचित् नदी प्रवहति स्म । अतः भुवनगिरिराज्यीयाः क्षामकाले अपि सुमहत् कष्टं तु न अनुभूतवन्तः अन्यराज्येषु इव । तस्मात् प्रतिवेशिराज्यीयाः वासार्थं भुवनगिरिराज्यम् आगतवन्तः बहवः ।

एवम् आगतवत्सु विश्वकेतुनामकः मध्यवयस्कः वैद्यः अपि अन्यतमः । सः पूर्वं कदाचित् रङ्गनाथेन मिलितवान् आसीत् अपि । रङ्गनाथः उत्तमः वैद्यः इति सः जानाति स्म । चित्रकलापिशाचेन आविष्टस्य तस्य समीपं जनाः आधिक्येन गच्छन्तः न सन्ति इत्यपि तेन ज्ञातम् आसीत् ।

सः नगरात् बहिः एकं विशालं गृहं भाटकरूपेण स्वीकृत्य वसन् तत्रैव वैद्यवृत्तिम् अपि आरब्धवान् । रङ्गनाथस्य व्यवहारात् खिन्नाः जनाः बहवः चिकित्सार्थं तत्समीपम् आगतवन्तः ।

यावत् सम्पादितम् आसीत् तत्सर्वं यदा समाप्तम् अभवत् तदा रङ्गनाथः अहरहः उदरपूरणाय अपि क्लेशं सम्मुखीकृतवान् । एतस्याः समस्यायाः निवारणार्थं किं करणीयम्

इति न ज्ञातं तेन । एतद्विषये परामर्शार्थं सः पार्श्वस्थे ग्रामे निवसतः मातुलस्य गृहं प्रति प्रस्थितवान् ।

यदा नगरम् आतिक्रान्तं तदा तेन एकं विशालं गृहं दृष्टम् । एतावता सः विश्वकेतोः विषये श्रुतवान् आसीत् एव । अतः एतत् वैद्यस्य विश्वकेतोः गृहम् इति दर्शनमात्रेण एव अवगतवान् सः ।

तत्समये गृहस्य पुरतः उपविश्य सप्त-तन्त्रीकां वीणां वादयन् आसीत् विश्वकेतुः । दूरादेव सः वैद्यस्य रङ्गनाथस्य आगमनं दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय – ''आर्य ! अहो, भवान् अत्र ! अहो, मम सौभाग्यम् !'' इति वदन् विनयेन प्रणम्य स्वागतीकृत्य उपवेशनाय आसनादिकं परिकल्पितवान् ।

विश्रामादीनाम् अनन्तरं सः रङ्गनाथम् अवदत् – ''महाशय ! अहं भवन्तम् अभि-जानामि । मम नाम विश्वकेतुः इति । किन्तु प्रायः भवान् मां न जानाति । अस्माकं राज्ये क्षामः उत्पन्नः इत्यतः अहम् अत्र आगत्य वसामि'' इति ।

रङ्गनाथः तस्य आदरसत्कारादिकं प्राप्य सन्तुष्टः सन् अवदत् – ''भवान् उत्तमतया सप्ततन्त्रीकां वीणां वादयति'' इति ।

तदा विश्वकेतुः हसन् अवदत् – ''आ बाल्यात् एतस्याः वादने रुचिः मम । वृत्त्या वैद्यः अहं पूर्वं वृत्तिबलात् प्रभूतं धनं सम्पादितवान् आसम् । तस्मिन् एव काले उत्तमसप्ततन्त्रीकवादकत्वेनापि मया प्रसिद्धिः प्राप्ता । मया राजपुरस्कारः अपि प्राप्तः ।

तस्मात् वाद्यवादने एव मम रुचिः प्रवृद्धा । वैद्यवृत्तौ आसक्तिः न्यूना जाता । गच्छता कालेन जनाः मत्समीपम् आगमनं न्यूनीकृतवन्तः । तस्मात् मम आयः न्यूनः जातः । तदा मया अवगतं यत् वाद्ये अभिरुचिः उदरपूरणाय न भवति इति । किन्तु एतत् यावत् मया ज्ञातं तावता कालः अतीतः आसीत्'' इति ।

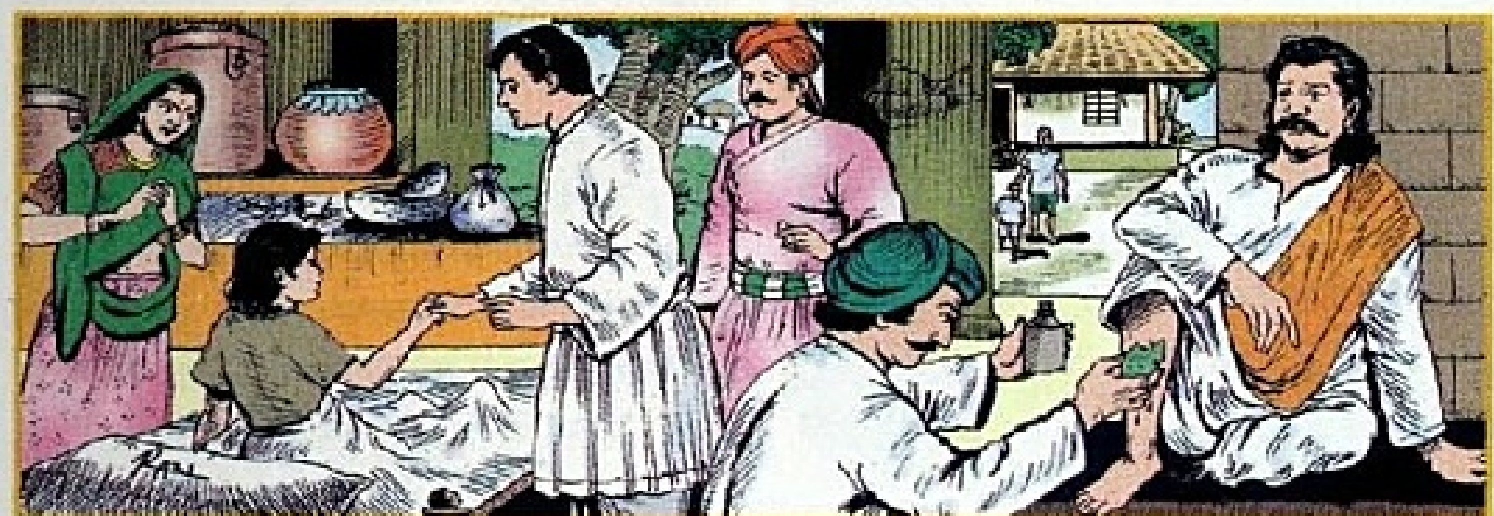
''एतदनन्तरं किं कृतं भवता ?'' इति कुतूहलेन पृष्टवान् रङ्गनाथः ।

''जीवननिर्वाहाय आसीत् एका वृत्तिः । आत्मतृप्तये आसीत् अन्या प्रवृत्तिः । किन्तु मया आत्मतृप्तये या आसीत् तस्याः एव श्रेष्ठता भाविता । अतः मया कष्टगर्ते पतितम् । अनन्तरं मया अत्र आगतम् । अत्र जनाः मां न जानन्ति स्म । अतः वैद्यवृत्तौ विश्वासं कुर्वन् इदानीं सुखेन जीवामि । तथापि आत्मतृप्तये कदाचित् वाद्यं वादयन् भवामि'' इति अवदत् विश्वकेतुः ।

विश्वकेतोः कथा रङ्गनाथस्य कथा इव एव आसीत् । अतः रङ्गनाथः क्षणकालस्य मौनस्य अनन्तरम् अवदत् - ''भवान् वयसा मत्तः अपि कनिष्ठः । तथापि भवता महान् जीवनानुभवः प्राप्तः अस्ति । अतः भवान् आत्मना कृतं लोपं समीकर्तुं शक्तवान् । नौकाद्वये पदनिक्षेपः विपदः हेतुः । नौकद्वये पदनिक्षेपात् यात्रा तु न प्रवर्तते, अपायः अपि भविष्यति । मया अपि एतादृशः दोषः कृतः । तस्य फलम् अनुभवन् अस्मि इदानीम् । भवान् इव अहम् अपि यदि अन्यत् राज्यं गत्वा वैद्यवृत्तिं करिष्यामि तर्हि एव वरं स्यात् इति भावयामि अहम्'' इति ।

''उत्तमवैद्यत्वेन भवान् पूर्वं ख्यातः आसीत् एव । इदानीं माम् अपि जनाः उत्तमवैद्यत्वेन परिगणयन्तः सन्ति । यदि आवां मिलित्वा वैद्यवृत्तिं कुर्याव तर्हि जीवननिर्वाहे कोऽपि क्लेशः न भवेत् । भवता ग्रामस्य परित्यागः करणीयः अपि न भवेत्'' इति अवदत् विश्वकेतुः ।

विश्वकेतोः एषः प्रस्तावः रङ्गनाथाय अपि अरोचत । ततः उभौ अपि मिलित्वा वैद्यवृत्तिम् आरब्धवन्तौ । अल्पे एव काले ताभ्यां जनादरः प्राप्तः । तस्मात् उभयोः अपि जीवनं सुखमयं जातम् ।

भारतम् अवगम्यताम्

१. मकरसङ्क्रान्तिः विविधेषु प्रदेशेषु विभिन्नैः प्रकारैः आचर्यते । क्रमं स्थलं च यथायोग्यं योजयत ।

अ) वाताटोड्डयनम्   १. तमिळुनाडु
आ) नवतण्डुलपाकः   २. केरलम्
इ) पर्वतस्थं मन्दिरं प्रति गमनम्   ३. गुजरात्

२. कश्चन राजा प्रतिवर्षं दश दिनानि स्वराज्यं प्रति आगच्छति देशदर्शन-कुतूहलेन इति वदति पुराणम् । तस्य राज्ञः नाम किम् ?

अ. युधिष्ठिरः
आ. रामचन्द्रः
इ. महबली

३. एषः राष्ट्रभक्तः कस्यचित् पर्वणः आचरणे नावीन्यं कल्पितवान्, तन्नाम तत्र राष्ट्रभक्त्यंशम् अपि योजितवान् । सः राष्ट्रनायकः कः ? तस्य पर्वणः नाम च किम् ?

४. अत्र चित्रे सर्वे आनन्दसागरे निमग्नाः दृश्यन्ते । किन्तु चित्रेऽस्मिन् असहजांशः कश्चन दृश्यते । सः कः ?

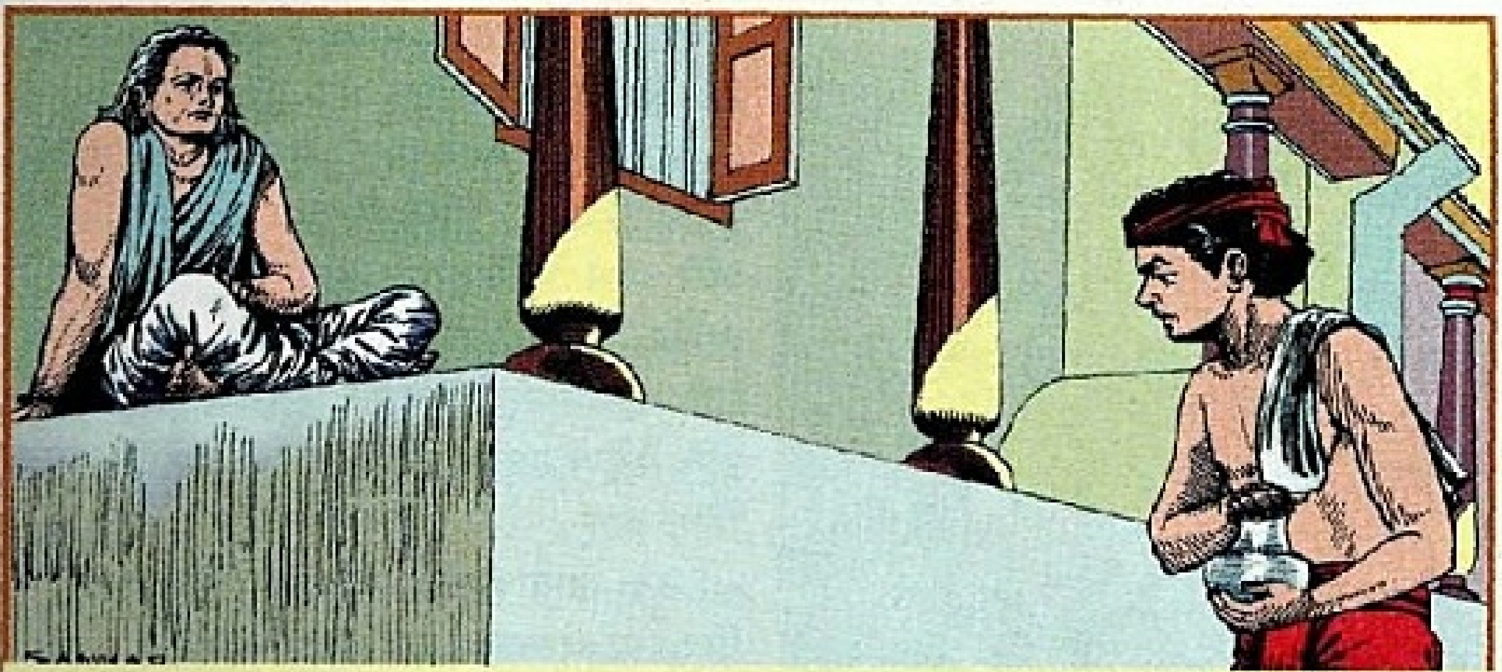
५. प्रवादिनः मोहम्मदस्य पुत्रस्य हुतात्मता-दिनं किञ्चित् आचर्यते । तद्दिनं किम् ?

अ. रमझान्
आ. इद्-उल्-झुहा
इ. इद्-उल्-फर्

(उत्तराणि अग्रिमे मासे)

'जुलै' मासस्य प्रश्नानाम् उत्तराणि

१. बृहस्पतिः ।
२. आर्यभटः ।
३. कृपिणा ।
४. मदनमोहनमालवीयः । बनारस्-हिन्दुविश्वविद्यालयः ।
५. रूर्केविश्वविद्यालयः ।
६. डा॰ एल्.के. अनन्तकृष्ण-अय्यर् ।

विघ्नेश्वरः

गजाननपण्डितस्य गृहे कामधेनुसदृशी दुग्धदात्री धेनुः आसीत् । नन्दः नाम युवकः तस्यै तृणजलादिकं ददाति, गजाननपण्डिताय उत्तमं क्षीरं ददाति च । कदाचित् स्वरकेसरी मधुरैः वचनैः वशीकृत्य तं स्वस्य उपायं सूचितवान् ।

गणपतिनवरात्रोत्सवावसरे गजाननपण्डितस्य पत्नी पुत्र्या, जामात्रा, दौहित्रेण च सह कल्याणीनगरं गतवती । तेषां प्रत्यागमनसमये विलम्बः जातः ।

गजाननपण्डितस्य सङ्गीतं श्रोतुम् इच्छन्तः जनाः दूरस्थेभ्यः अपि ग्रामेभ्यः वातापिनगरं प्रति आगतवन्तः ।

यस्मिन् दिने उत्सवस्य आरम्भः भवेत् तस्मिन् दिने गजाननपण्डितस्य सङ्गीतकार्यक्रमस्यापि आरम्भः । तद्दिने नन्दः उषसि एव उत्थाय स्वरकेसरिणः कथनानुगुणं जलयुक्ते चषके सद्योदुग्धं क्षीरं स्थापयित्वा तं चषकं गजाननपण्डिताय दत्तवान् ।

गजाननपण्डितः दर्शनमात्रेण एव क्षीरे जलांशम् अभिज्ञाय नन्दम् अपृच्छत् - ''नन्द ! किमेतत् ? क्षीरे जलमिश्रणं दृश्यते ! ऐदम्प्राथम्येन भवता एवं क्रियमाणं पश्यामि अहम्'' इति ।

तदा नन्दः अवदत् - ''श्रीमन् ! अहं गणेशनाम्ना शपे यत् मया दुग्धे जलं न मिश्रितम् इति'' इति ।

गजाननपण्डितस्य पुरतः नन्दः सदापि विनयेन व्यवहरति स्म । एतस्मिन् दिने तु सः उच्चस्वरेण वदन् क्रोधं प्रकटितवान् । तदीयम् उच्चं स्वरं श्रुत्वा मार्गे गच्छन्तः जनाः द्वारसमीपे सम्मिलिताः । कार्यान्तरव्याजम् अभिनयन्

स्वरकेसरी अपि तत्र सम्प्राप्तः । मनसि एव आनन्दम् अनुभवन् सः तत्र स्थितवान् ।

शपथं कर्तुम् अपि उत्सहमानं नन्दम् उद्दिश्य अवदत् गजाननपण्डितः – ''नन्द ! गणेश-नाम्ना शपे इत्यपि उक्तं खलु भवता ? तर्हि तथैव करोतु'' इति ।

यदा शपथः करणीयः एव अभवत् तदा नन्दः असहायकतया परितः दृष्टिं प्रसारितवान् । तदा गजाननपण्डितः क्रोधेन अवदत् – ''किम् इतस्ततः दर्शनेन ? शपथं करोतु तावत्'' इति ।

गजाननपण्डितस्य कथनं श्रुत्वा नन्दः नितरां भीतः । तदा दूरे स्थित्वा सर्वं दृष्टवान् स्वरकेसरी अग्रे आगत्य न्यायनिर्णयं कुर्वन् इव व्यवहरन् – ''अये, उक्तं वचनं पालनीयम् एव । यत् उक्तं तदेव देवस्य पुरतः पुनः उच्चार्य दीपं निर्वापयतु । तत्र का भीतिः भवतः ?'' इति अवदत् । एतावत् उक्त्वा सः नेत्रसङ्केतेन तस्मिन् धैर्यं पूरितवान् ।

नन्दे धैर्यम् आगतम् । सः गणेशप्रतिमायाः पुरतः स्थित्वा दीपसाक्षितया – ''यदि अहं क्षीरे जलं योजितवान् स्यां तर्हि मम हस्तौ शक्तिहीनौ भवताम् । मया तथा न कृतं चेत् मयि दोषाम् आरोपितवतः स्वरः अपगच्छतु'' इति धैर्येण उक्त्वा दीपं निर्वाप्य नेत्रे निमील्य स्थितवान् ।

ततः क्षणाभ्यन्तरे गजाननपण्डितस्य मुखं विच्छायं जातम् । सः मूकः जातः ।

एतत् दृष्ट्वा तत्र सम्मिलिताः सर्वे सविषादम् उक्तवन्तः – ''अहो, किम् एतत् प्रवृत्तम् !'' इति ।

तदा स्वरकेसरी अवदत् – ''शपथकरणं न क्रीडाकार्यम् इव'' इति ।

स्वरकेसरिणः स्वरं श्रुत्वा नन्दः नेत्रे उद्घाटितवान् । सः स्वस्य हस्तौ दृष्टवान् । तौ तु यथापूर्वम् आस्ताम् । एतस्मात् नितरां सन्तुष्टः सः स्वरकेसरिणः पार्श्वे आगत्य स्थितवान् ।

तस्मिन् एव समये गणेशभट्टः धावन् तत्र आगत्य – ''तात ! शकटात् अवतीर्य अहं धावन् आगतः । अन्ये सर्वे आगच्छन्तः सन्ति'' इति गजाननपण्डितम् अवदत् । गजाननपण्डितेन प्राप्ता दुर्दशा तेन ज्ञाता जनानां मुखात् । झटिति सः कटौ हस्तौ स्थापयित्वा आज्ञास्वरेण अवदत् – ''अये, नन्द ! क्षणं तिष्ठ'' इति ।

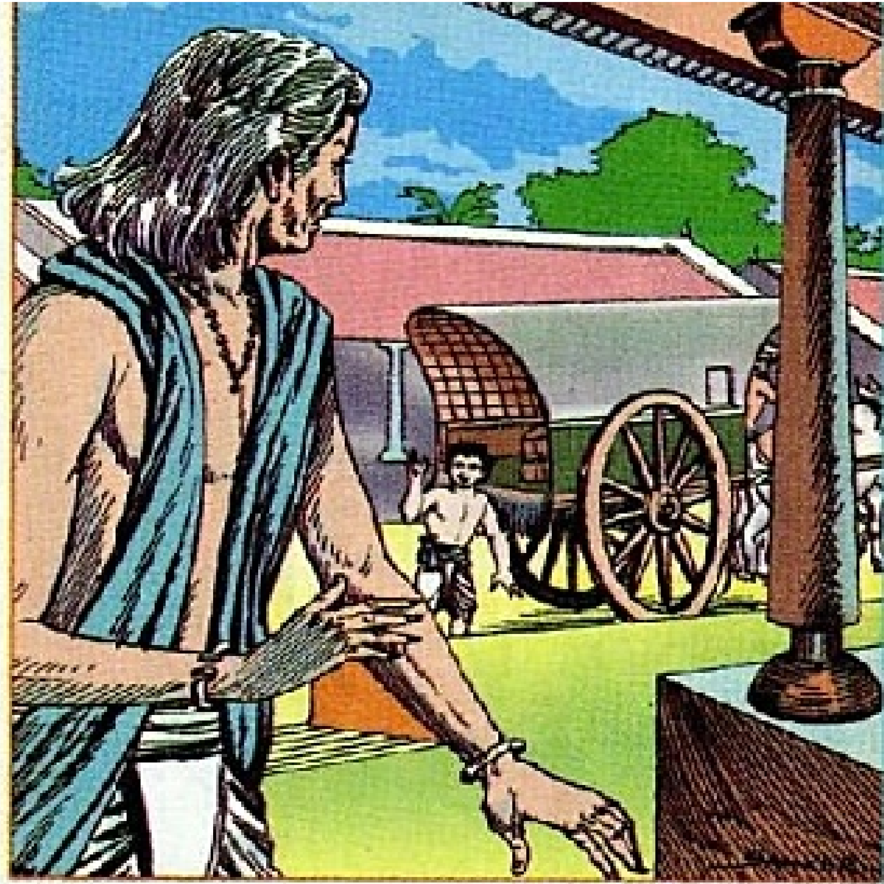
स्वरकेसरिणा सह निर्गन्तुम् उद्युक्तः नन्दः गमनं स्थगयित्वा मुखं परिवर्त्य अपश्यत् । देवस्य पुरतः दीपः प्रकाशते स्म । एतस्मात्

सः नितराम् आश्चर्यचकितः ।

''एवं भासते यत् भवता दीपः सम्यक् न निर्वापितः इति । अतः पुनरपि शपथं करोतु । अहम् अपि द्रष्टुम् इच्छामि'' इति आदेश-स्वरेण अवदत् गणेशभट्टः ।

स्वरकेसरी नन्दस्य स्कन्धे हस्तं स्थापयन् किञ्चित् नुदन् स्वव्यवहारेण आदिष्टवान् यत् विना भीतिम् अग्रे गत्वा शपथं करोतु तावत् इति ।

गणेशभट्टः नन्दम् उद्दिश्य - ''यदि अहं जले क्षीरं योजितवान् स्यां तर्हि मम हस्तौ शक्तिहीनौ भवताम् इति सशपथम् उक्त्वा दीपं निर्वापयतु तावत् । विलम्बः न कर्तव्यः'' इति आदिशत् ।

एतत् श्रुतवतः नन्दस्य शरीरात् स्वेदधारा निर्गता । सः कम्पमानेन स्वरेण - ''एवं शपथः सर्वथा न क्रियते मया । स्वरकेसरिणः कथनम् अनुसृत्य मया जले क्षीरं योजितम् । अतः एव क्षीरे जलं न योजितम् इति धैर्येण शपथः कृतः च । कृपया अहं क्षन्तव्यः । क्षन्तव्याः मेऽपराधाः'' इति वदन् गणेश-भट्टस्य पादौ गृहीतवान् । येन चषकेण पूर्वं जलमिश्रितं क्षीरम् आनीतम् आसीत् तेनैव चषकेण जलस्पर्शरहितं क्षीरम् आनीय गजाननपण्डितस्य पुरतः स्थापितं च ।

एतत् दृष्ट्वा तत्र सम्मिलिताः सर्वे हसित-वन्तः । स्वरकेसरी विना वचनं ततः पलायित-वान् । केचन तम् अनुसृतवन्तः ।

गणेशभट्टः जनान् पश्यन् - ''भवद्भिः दृष्टं खलु सर्वम् अपि । क्वचित् शपथकर्तारः, शपथकारयितारः च महादुष्टाः भवन्ति । सज्जनाः केचन वञ्चनां सर्वथा अजानानाः तेषां व्यवहारं सत्यं मन्यन्ते । अद्यैव दृष्टं खलु सत्यम् एव कथम् असत्योपेतं कृतम् इति । सज्जनान् बहुधा वञ्चयन्ते एतादृशाः'' इति ।

''आम् । युक्तम् उक्तं भवता । भवान् वञ्चनां प्रकाशयन् सत्यपक्षं रक्षितवान् । अस्मान् योग्यं मार्गम् उपदिष्टवान् भवान्'' इति वदन्तः जनाः तस्य प्रशंसां कृतवन्तः ।

एतावता गजाननपण्डितेन सम्भाषणशक्तिः पुनः प्राप्ता आसीत् । अतः सन्तोषं प्राप्य जनाः ततः निर्गताः ।

गणेशभट्टः मातामहस्य समीपम् आगत्य - ''भवान् तु नितरां सज्जनः । वञ्चना सर्वथा न ज्ञायते भवता । अतः एव दुष्टाः भवन्तं शपथजाले पातितवन्तः आसन् । कथम् एतत् प्रवृत्तम् इति आश्चर्यम् अनुभवामि अहम्''

उद्घोषितवन्तः - ''सः आसीत् विघ्नेश्वरः । वातापिगणपतिः सः'' इति ।

पावनमिश्रः कथाम् अनुवर्तितवान् -

''तात !'' इति उच्चैः वदन् हस्तौ प्रसार्य धावन् आगतवान् गणेशभट्टः । गजानन-पण्डितः अपि हस्तौ प्रसार्य - ''वत्स !'' इति वदन् प्रीत्या तम् उन्नीय - ''गणेश ! अस्मासु विघ्नेश्वरस्य अनुग्रहः जातः अस्ति । भवद्रूपेण आगत्य सः अस्माकं गृहं पूतं कृतवान् । एतत् गृहम् एव गजाननस्य मन्दिरं जातम् अस्ति'' इति वदन् षष्टिवर्षीयः अपि सः उत्साहवशात् बालः इव नृत्यन् आनन्द-भैरवीरागेण गानम् आरब्धवान् - ''ताण्डव-नृत्यं कुरु गजानन ! धिमिकिट धिमिकिट ...'' इति । एतस्य गीतस्य आलापनेन समग्रं नगरं प्रतिध्वनितं जातम् ।

यदा गजाननपण्डितः आनन्दशिखरे आसीत् तदा स्वरकेसरी धावन् आगत्य गजाननपण्डितस्य पादौ सुदृढं गृहीत्वा - ''गुरुदेव ! यावत् भवान् मां न क्षाम्यति तावत् अहम् इतः न उत्तिष्ठामि'' इति अवदत् ।

गजाननपण्डितः तं हस्ताभ्यां गृहीत्वा उन्नीय - ''स्वरकेसरिन् ! वयं तु सर्वस्यापि निमित्त-मात्राणि । सर्वं प्रचलति गजाननस्य लीलया एव । भवान् शास्त्रपुरस्सरं सङ्गीतशास्त्रम् अधीतवान् अस्ति । मम सङ्गीते तु भक्तेः ममताभावस्य च प्राधान्यम् । मम तु विश्वासः यत् भक्तिसंयोगात् एव सङ्गीतम् उत्तमश्रेणीकं भवति इति । तदास्तां तावत्, अद्य एव सर्वाः स्वर्णप्रतिमाः भवदीयाः भवन्ति । अहं तु

इति अवदत् ।

गजाननपण्डितः तम् उन्नीय अङ्के उपवेश्य नेत्रे निमील्य - ''वत्स ! गणेश ! युक्तम् उक्तं भवता'' इति अवदत् । तावता कश्चन शकटः गृहस्य पुरतः आगत्य अतिष्ठत् ।

गजाननपण्डितः यदा नेत्रे उन्मीलितवान् तदा तत्र बालकः अदृश्यतां गतः आसीत् । तस्मिन् एव समये शकटात् अवतरन् गणेश-भट्टः तेन दृष्टः । तदीयं मुखम् आनन्देन विलसितम् । 'गणेश ! गणेश !' इति वदन् महता आनन्देन सः भैरवीरागस्य आलापनम् आरब्धवान् ।

पावनमिश्रः कथायाः श्रावणं स्थगयित्वा बालान् अपृच्छत् - ''वत्साः ! आदौ यः गणेशभट्टः आगतः आसीत् सः वस्तुतः कः आसीत् ?'' इति ।

बालाः ज्येष्ठाः च एकस्वरेण उच्चैः

सत्कारसम्मानादिकं न इच्छामि । इतः परं सङ्गीतसभासु कुत्रापि अहं सङ्गीतं न श्रावयामि अपि'' इति अवदत् ।

एतत् श्रुत्वा बालकः गणेशभट्टः अवदत् - ''तात ! आत्मसन्तोषाय गृहे एव भवान् गायति चेत् किं वा प्रयोजनं सिद्ध्येत् ? जनेषु उत्तमाभिरुचेः, आनन्दस्य, ममतायाः, भक्तेः च उत्पादनात् एव भवतः पाण्डित्यं सार्थकं भविष्यति'' इति ।

एतत् श्रुत्वा गजाननपण्डितः करौ संयोज्य अवदत् - ''हे विघ्नेश्वर ! भवान् स्वयं मम दौहित्रस्य मुखात् एतानि वचनानि वाचयन् अस्ति इति अहं भावयामि । भवतः प्रेरणायाः अनुगुणं मया अद्यावधि सङ्गीतं श्रावितम् । इतः परम् अपि अहं भवतः आदेशं पालयन् भवदीयस्य यशसः गानं करिष्यामि । भवान् श्रोतॄणां हृदये नृत्यं करोतु । किन्तु मया सम्मान-सत्कारादयः यथा न प्राप्येरन् तथा तु करणीयं भवता एव'' इति ।

गजाननपण्डितः षष्टिवर्षीयः जातः आसीत् खलु ? तेन निषिध्यमानाः अपि जनाः तस्मिन् दिने सायं वातापिगणपतेः मन्दिरस्य पुरतः महतीं सभाम् आयोजितवन्तः । पुष्पवृष्ट्यां जायमानायां गजाननपण्डितस्य षष्ट्यब्दपूर्ति-समारम्भः महता वैभवेन प्रवृत्तः । समारम्भस्य अन्ते गजाननपण्डितः करौ योजयित्वा अवदत् - ''बहवः महानुभावाः सङ्गीतस्य काव्यस्य च उपयोगं भक्तिप्रदर्शनाय कृतवन्तः । तेन भक्तिमार्गस्य श्रेष्ठतां प्रतिपादितवन्तः अपि । मया अपि तस्मिन् एव मार्गे विश्वासः कृतः । तैः महात्मभिः यत् कृतं तदर्थं मदीयां श्रद्धाम् अहम् अर्पयामि । एतदतिरिच्य अन्या कापि

विशिष्टा शक्तिः नास्ति मयि'' इति ।

एतावत् उक्त्वा गजाननपण्डितः विविधैः रागैः विघ्नेश्वरस्य स्तुतिं कुर्वन् अमृतमयं सङ्गीतं श्रावितवान् । तस्मिन् दिने श्रोतॄणां मनः प्रविष्टवान् विघ्नेश्वरः अद्यापि तत्रैव नृत्यन् अस्ति ।

''वातापिनगरस्य इतिहासे तस्य गजाननपण्डितस्य नाम स्वर्णाक्षरैः अङ्कितम् अस्ति'' इति वदन् आचार्यः पावनमिश्रः स्वस्य कथनं समापितवान् ।

एकस्मिन् दिने केचन बालकाः, तत्पृष्ठतः स्थिताः ज्येष्ठाः च एकं चित्रम् आश्चर्येण पश्यन्तः आसन् । तस्मिन् चित्रे एकः विलक्षणः जन्तुः आसीत् । तस्मिन् एव समये पावनमिश्रः तं सभामण्डपं प्रविष्टवान् । बालानां कुतूहलं ज्ञात्वा सः अवदत् - ''वत्साः ! अहं भवद्भ्यः एतच्चित्रसम्बन्धिनीं कथां श्रावयामि । भवन्तः सर्वे उपविशन्तु'' इति ।

एतदनन्तरं सः कथाम् आरब्धवान् - ''इन्द्रः सगरचक्रवर्तिनः अश्वम् अपहृतवान् । सः चक्रवर्तिनः यज्ञस्य पूर्तिं निवारयितुं तथा कृतवान् आसीत् । एवं गच्छन् सः अनेकानि दुष्टकार्याणि अत्याचारान् च कृतवान् ।

सगरचक्रवर्तिनः वंशे जातः अभिनन्दनः इन्द्राय हविः अनर्पयन् एव महायज्ञम् एकम् आरब्धवान् । एतस्मात् क्रुद्धः इन्द्रः यमं सुखभोगादिभिः तर्पयित्वा अभिनन्दनस्य यज्ञस्य भङ्गाय प्रेषितवान् ।

कालयमः कालस्य अधिपतिः । प्राणिनां जीवनमरणयोः कारणं सः ।

कालयमः यज्ञपुरुषस्य अन्तः प्रविश्य पर्वताकारकस्य जन्तोः रूपं प्राप्य अग्नितः उत्थितवान् । तं दृष्ट्वा भीताः ऋत्विजः होतारः अध्वर्युः च ततः पलायितवन्तः । सः जन्तुः यज्ञवाटिकायाः ध्वंसे उद्युक्तः जातः ।

राजा अभिनन्दनः गणेशस्य भक्तः आसीत् । अतः गुरुः वसिष्ठः तम् अवदत् - ''महाराज ! एतादृशः विघ्नः उत्पद्येत इति ऊहितवान् अहं होमकुण्डस्य पुरतः एकं स्वस्तिकासनं कारितवान् अस्मि । स्वस्तिकं च गणेशस्य सङ्केतः । भवान् स्वस्तिकमध्ये हरिद्राराशिं कृत्वा तत्र गणेशम् अभिध्यायतु । तच्च स्वस्तिकं विघ्नं नाशयिष्यति'' इति ।

राक्षस्या पालितः शुकः

वीरबाहुः कश्चन मुग्धः मनुष्यः । सः जानाति स्म यत् सर्वे मां वञ्चयन्ति इति । तथापि सः कदापि कस्यापि विरोधं न प्रकटयति स्म । मौनेनैव सर्वं सहते स्म । सः क्षीर-विक्रयणेन जीवनं यापयति स्म ।

वीरबाहोः गृहस्य पार्श्वे एकं पुरातनं गृहम् आसीत् । रिक्तं तत् गृहं प्रति विष्णुः लक्ष्मीः चेति दम्पती भाटकार्थम् आगतौ । तौ उभौ अपि वञ्चकेषु अग्रगण्यौ । स्वकार्यम् अन्यैः कारयितुं सर्वदा तौ सन्नद्धौ एव ।

दिनत्रये एव तौ दम्पती वीरबाहोः मुग्धतां ज्ञातवन्तौ । अतः तौ वीरबाहुना अनेकानि कार्याणि कारयितुम् उद्युक्तौ जातौ वेतनं विना एव ।

वीरबाहुः नगरे क्षीरं विक्रीय गृहाय यानि वस्तूनि आवश्यकानि तानि नगरतः एव आनयति स्म । प्रभाते सः स्वयमेव स्वगृहस्य अङ्गणस्य स्वच्छतां करोति स्म । कूपात् जलस्य आनयनम् अपि तदा तदा करणीयं भवति स्म तेन ।

अथ कदाचित् वीरबाहोः पुत्र्याः विवाहः निश्चितः । वाराणस्याम् उत्तमाः कौशेय-शाटिकाः लभ्यन्ते इति जानन् सः ततः विवाहाय शाटिकाः आनेतुं वाराणसीं प्रति प्रस्थितः ।

मञ्चे उपविष्टः विष्णुः वाराणसीं प्रति प्रस्थितं तं दृष्ट्वा – ''मित्र ! मम पत्न्यै अपि एकां शाटिकाम् आनयतु । निवर्तनानन्तरं धनं दास्यामि'' इति उक्तवान् ।

वीरबाहुः वाराणस्यां लक्ष्म्याः निमित्तम् अपि एकां शाटिकां क्रीतवान् । प्रतिनिवृत्तं वीरबाहुं विष्णुः गृहस्य पुरतः एव निरुध्य तेन आनीतासु शाटिकासु उत्तमां शाटिकां चित्वा – ''अद्य शुक्रवासरः । मम पत्नी धनपेटिकातः धनं न निष्कासयति । अतः श्वः धनं स्वी-करोतु'' इति उक्तवान् ।

भामहः

अस्माकं तु धनम् आवश्यकम् एव । अतः भवान् आपणिकं दृष्ट्वा प्रवृत्तं सर्वं निवेदयतु । कथञ्चित् तस्य अङ्गीकारं प्राप्य शाटिकां प्रत्यर्प्य धनम् आनयतु'' इति ।

वीरबाहुः तस्याः वचनम् अङ्गीकृत्य वाराणसीं प्रति प्रस्थितः । शीघ्रं गन्तव्यमिति उद्देशेन सः वाहनमार्गं परित्यज्य वनमार्गम् आश्रितवान् । वने कश्चन महान् वटवृक्षः आसीत् । तस्मिन् वृक्षे काचन राक्षसी निवसति स्म । सा राक्षसी अपि स्वपुत्र्याः विवाहकार्ये संलग्ना ।

तत्र आगतं वीरबाहुं दृष्ट्वा सा राक्षसी आश्चर्यचकिता सती – ''अहो, अपूर्वः अस्ति कलियुगस्य प्रभावः ! मादृश्याः राक्षस्याः वासस्थानं कथम् अयं स्वयम् आगतः ? कथम् एतावत् धैर्यम् एतस्य ?'' इति स्वगतम् उक्तवती ।

राक्षसीं पश्यतः वीरबाहोः शरीरे कम्पनम् आरब्धम् । तथापि कथमपि आत्मनि धैर्यं प्रपूर्य सः – ''भोः, राक्षसि ! कृपया मम कामपि हानिं मा करोतु भवती । मम पुत्र्याः विवाहकार्ये व्यस्तः अस्मि अहम्'' इति उक्त्वा राक्षस्या पृष्टानां प्रश्नानाम् उत्तरं सविस्तरम् उक्तवान् ।

ततः कौशेयशाटिकां प्रत्यर्प्य धनम् आनेतुं यत् प्रस्थितं, शीघ्रं गन्तुं शक्यमिति समीपतरः अरण्यमार्गः आश्रितः यत् तत् च सः विस्तरेण उक्तवान् ।

राक्षस्याः प्रतिवचनदानात् पूर्वम् एव वधू-वेशेण आत्मानम् अलङ्कृतवती राक्षस्याः पुत्री वृक्षात् कूर्दनं कृत्वा वीरबाहोः हस्तात्

चत्वारि दिनानि अतीतानि । विष्णुना धनं न दत्तम् । पुत्र्याः आभरणानि कारणीयानि आसन् । अतः निरुपायः सन् वीरबाहुः विष्णोः गृहं गत्वा द्वारताडनं कृतवान् । द्वारोद्घाटनसमनन्तरमेव वीरबाहुः विष्णुम् उक्तवान् – ''मम धनम् आवश्यकम् । अतः कौशेयशाटिकायाः पञ्चशतं रूप्यकाणि ददातु कृपया'' इति ।

विष्णुः सरभसम् अन्तः गत्वा तां कौशेयशाटिकाम् आनीय भूमौ क्षिपन् उक्तवान् – ''भवतः, भवता आनीतायाः शाटिकायाश्च सम्बन्धः एव मास्तु मम । एषा शाटिका मम पत्न्यै न अरोचत । अतः एतां भवान् एव नयतु'' इति ।

एतं विषयं ज्ञातवती वीरबाहोः पत्नी उक्तवती – ''इदानीं किं कर्तुं शक्यते ?

स्यूतं गृहीतवती ।

स्यूतात् शाटिकां निष्काष्य तां मात्रे दर्शयन्ती – ''अम्ब ! पश्यतु, अहो, कियत् सुन्दरम् अस्ति एतत् ! चर्मणः वस्त्रं परित्यज्य एतां शाटिकां यदि धरिष्यामि तर्हि सर्वे मामेव द्रक्ष्यन्ति । अतः धनं दत्त्वा एतां शाटिकां स्वीकरोतु'' इति मातरम् उक्तवती ।

राक्षसी पुत्र्याः इच्छानुगुणं धनं दत्त्वा वीरबाहुतः तां शाटिकां क्रीतवती । धनं स्वीकृत्य प्रस्थिताय वीरबाहवे पञ्जरस्थम् एकं शुकं ददती सा राक्षसपुत्री उक्तवती – ''एषः शुकः भाषते । मम अतीवप्रियः एषः । किन्तु शुकसारिकानां विषये मम भाविश्वश्र्वाः अतीव कोपः अस्ति । अतः अस्य शुकस्य कारणात् गृहे कलहः मास्तु इति उद्देशेन भवते एतं समर्पयन्ती अस्ति'' इति ।

वीरबाहुः तं शुकं स्वीकृत्य गृहं प्रतिनिवृत्तः । आगतस्य तस्य हस्ते स्थितं शुकं दृष्टवती लक्ष्मीः वीरबाहुं शुकविषये पृष्टवती । सः प्रवृत्तं सर्वम् उक्तवान् ।

तत् श्रुत्वा सा – ''एवं तर्हि शाटिकायाः धनं भवता प्राप्तम् । मह्यं सा शाटिका न अरोचत । अतः एव भवता वाराणसी गन्तव्या अभवत् । तेनैव एषः शुकोऽपि भवता प्राप्तः । शुकस्य प्राप्तिः मत्तः एव अभवत् इति कारणात् एषः शुकः भवेत् ममैव'' इति वदन्ती तं शुकं वीरबाहुहस्तात् बलात् गृहीतवती ।

लक्ष्म्या नीतं शुकं दृष्ट्वा आश्चर्यचकितः विष्णुः पत्नीं पृष्टवान् – ''एतं शुकं कस्मात् आनीतवती ? भवती किं कर्तुम् उद्युक्ता

अस्ति ?'' इति ।

''इतःपरं अनेन भाषमाणेन शुकेन अस्माकं भाग्यं कथं परिवर्तिष्यते इति ज्ञायते भवता'' इति सगर्वम् उक्तवती लक्ष्मीः ।

''शुकस्य कारणतः कीदृशं भाग्यपरिवर्तनं भवितुं शक्यम् ?'' इति संशयमिश्रितेन स्वरेण पृष्टवान् विष्णुः ।

''शृणोतु । परश्वः अस्माकं राज्ञः पुत्रस्य पञ्चमः जन्मदिनोत्सवः । महता वैभवेन सः उत्सवः प्रचलिष्यति । तस्मिन् दिने युवराजाय एतं भाषमाणं शुकम् उपायनरूपेण यदि दद्यां तर्हि राजा आवाभ्यां महत् धनं दद्यात्'' इति उत्साहेण पतिम् उक्तवती लक्ष्मीः ।

लक्ष्म्याः वचनस्य समाप्तितः पूर्वमेव सः शुकः पक्षौ चालयन् उक्तवान् – ''अहो, मम भाग्यम्'' इति ।

अनन्तरदिने राक्षसीपुत्र्या पालितं तं शुकं विष्णुः लक्ष्मीः च राजधानीं नीतवन्तौ । राजप्रासादे युवराजस्य जन्मदिनाचरणं महता वैभवेन प्रचलत् आसीत् ।

लक्ष्मीः राजानं नमस्कृत्य विनयेन उक्तवती - ''प्रभो ! युवराजः यस्मिन् दिने जन्म अलभत तस्मिन् एव दिने अहं महता कष्टेन एतं शुकं गृहीत्वा एतावत्पर्यन्तं पालितवती च । शुकः भाषणमपि अध्यापितः मया । एषः शुकः युवराजाय एतस्मिन् जननदिनोत्सवावसरे मया सहर्षम् उपायनीक्रियते'' इति ।

लक्ष्म्याः वचनेन राजा, राज्ञी च सन्तुष्टौ । युवराजः तं शुकं गृहीत्वा - ''अयि, शुक ! मया सह सम्भाषणं कुरु'' इति वदन् तं चुम्बितवान् ।

राक्षस्या पालितः शिक्षितश्च सः शुकः - ''अहो, अहं भाग्यवान् अस्मि । भवान् नवनीतवत् मृदुरस्ति, शोभमानश्च । किन्तु यदि भवान् मृतः भवेत् तर्हि उष्णघृतमिव गन्धं प्रसारयेत् । मम मनसि भवतः खादनेच्छा जायमाना अस्ति'' इति वदन् सः युवराजस्य हस्तं चञ्च्वा दष्टवान् ।

युवराजः उच्चैः रुदन् तं शुकं त्यक्तवान् । सः शुकः उड्डीय गतः एव । युवराजः वेदनया अश्रूणि मोचितवान् । एतत् दृष्ट्वा राजदम्पती कुपितौ अभवताम् ।

राजवैद्यम् आनाय्य युवराजस्य चिकित्सा कारिता । मन्त्री राजानम् उक्तवान् - ''महाराज ! प्रतिवेशिराज्यस्य राज्ञः दुष्कृत्यं स्यात् एतत् । युवराजस्य जननदिनोत्सवे अशुभवचनानि भाषमाणम् एतं शुकं दुरुद्देशेनैव प्रेषितवान् स्यात् सः शत्रुराजः'' इति ।

एतत् श्रुत्वा राज्ञा आज्ञा दत्ता - ''कशया ताडयित्वा एतौ दम्पती कारागृहे बन्धिनौ क्रियताम्'' इति ।

विष्णुः लक्ष्मीः च एवम् आपदि मग्नौ । स्वनिर्दोषितां प्रमाणीकर्तुम् उभाभ्यामपि महान् प्रयत्नः कृतः । षण्णां मासानाम् अनन्तरं तयोः मोचनम् अभवत् । पुनः स्वग्रामं गन्तुम् अनिच्छन्तौ तौ अन्यस्मिन् ग्रामे वासं कृतवन्तौ ।

एवं राक्षस्याः पुत्र्याः शुकः वीरबाहुं विष्णुलक्ष्म्योः सहवासात् मोचितवान् । ततः वीरबाहुः सपरिवारं सुखेन जीवनम् अकरोत् ।

दोषपरिमार्जनम्

सीतारामः कश्चन वणिक् । सः सीता-नामिकां कन्यां परिणीतवान् । सा पत्युः गृहम् आगता । एकस्मिन् मासे एव श्वश्र्वा सह कलहं कुर्वती सा तां ननान्दुः गृहं प्रेषितवती । इदानीं गृहे सीतारामः सीता च उभौ एव वसतः ।

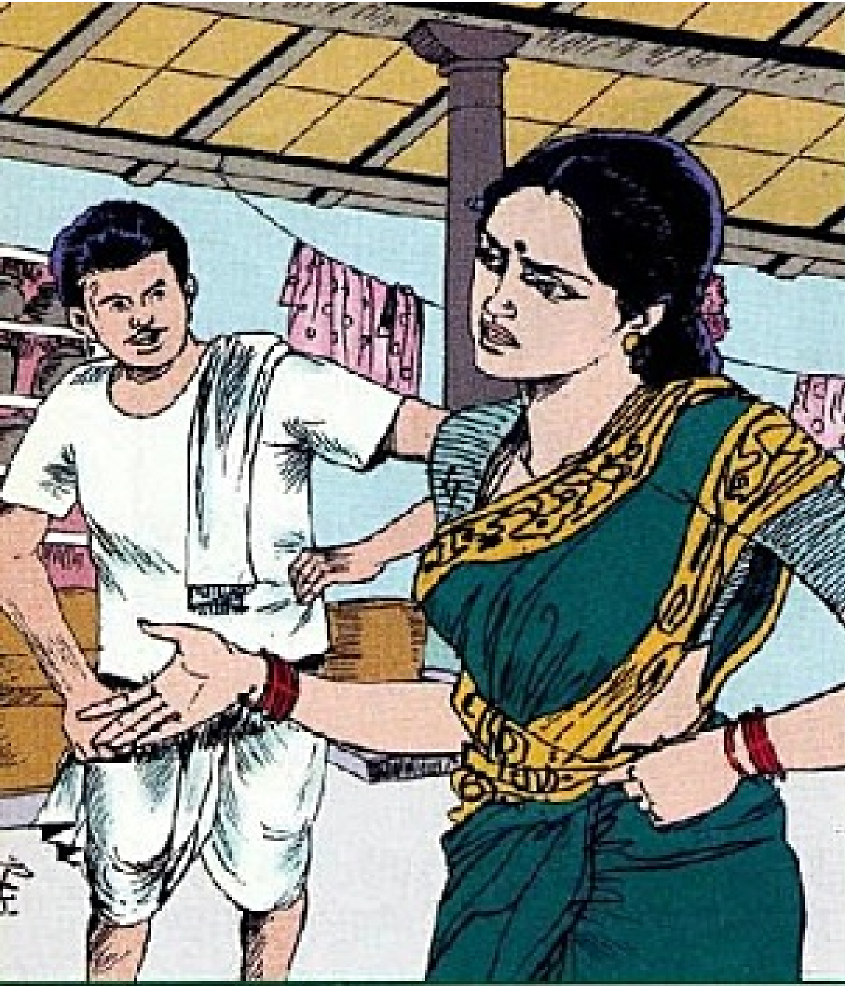
सीतारामस्य पार्श्वगृहस्थौ राजारामः सोमनाथश्च । तयोः आर्थिकपरिस्थितिः समीचीना न आसीत् । अतः राजारामस्य पत्नी रमा, सोमनाथस्य पत्नी सत्या च सीतया सह स्नेहं सम्पादितवत्यौ । स्नेहकारणात् ते उभेऽपि दालशर्कराप्रभृतीनाम् ऋणरूपेण स्वीकरणम् आरब्धवत्यौ ।

किन्तु सीता बहुबुद्धिमती । सा मधुरैः वचनैः एव ते तोषयित्वा किमपि अयच्छन्ती प्रतिप्रेषयति स्म ।

केषुचित् एव दिनेषु सीताराम-सीतयोः मध्ये लघुषु अपि विषयेषु कलहस्य आरम्भः अभवत् । सीता तु अलसा आसीत् । मध्याह्ने एव रात्रिपाकम् अपि समाप्य आदिनं विना कार्यं तिष्ठति स्म सा । सीतारामस्य आगमनं प्रतिदिनमपि रात्रौ महता विलम्बेन भवति स्म । यावत् जनाः आगच्छेयुः तावत् आपणिकेन आपणे स्थातव्यम् एव भवति खलु ?

एकदा रात्रौ स्थालिकायां परिवेषितं शीतलम् अन्नं दृष्ट्वा कुपितः सीतारामः कोपेन पत्नीं तर्जयन् – ''किम् एतत् भोजनम् एवं शीतलम् अस्ति ! गृहे सुखेन स्थीयते खलु ? रात्रौ अपि पाककरणे कः क्लेशः ? मम माता कदापि एवं न परिवेषितवती'' इति अवदत् ।

तदा सीता पत्युः वचनेन कुपिता सती उच्च-स्वरेण पतिम् उपहसन्ती उक्तवती – ''अहो, महाधनिकः भवान् ! भवतः आयेन अहं सुखसागरे मज्जिता अस्मि । मम मातुः अग्रजायाः पुत्रीं पश्यतु । तस्याः श्वशुर-गृहजनानाम् एकरत्रयमिता भूमिः अस्ति । तथापि विवाहे तस्यै सुवर्णमयः हारः दत्तः ।

तावदेव न, विवाहानन्तरं त्रिमासाभ्यन्तरे एव पुनः सुवर्णकङ्कणद्वयम् अपि कारितं तैः । भवता आदिनं वाणिज्यं कुर्वता धनं सम्पाद्यते चेदपि भवतः मात्रा तु एतत् न बुद्धं यत् गृहे स्थितायै स्नुषायै सुवर्णहारः कारणीयः इति । विवाहितायाः मम षट् मासाः अतीताः । भवता मदर्थं किं किमपि आनीतम् ?'' इति ।

कलहस्य आरम्भः अभवदेव । उभावपि परस्परं निन्दन्तौ आस्ताम् । कुपितः सीतापतिः – ''भवादृश्या कलहशीलया अलसया सह जीवनयापनं नितरां कष्टकरम् । अहम् एकाकी सन् सुखेन स्थास्यामि । भवती यत्र इच्छति तत्र गन्तुम् अर्हति'' इति वदन्नेव पत्न्याः पाणिं गृहीत्वा तां द्वारात् बहिः प्रेषयितुम् उद्युक्तः ।

सीता अपि क्रोधेन स्ववस्त्रादिकं सर्वं पेटिकायां प्रपूर्य – ''अहं गच्छन्ती अस्मि । भवता जीवनं कथं याप्यते इत्यत्र नास्ति मम आसक्तिः । भवान् यथा इच्छति तथा वसतु । भवान् यावत् स्वयम् आगत्य मां न आह्वास्यति तावत् अहम् एतत् गृहं न आगमिष्यामि'' इति उक्त्वा गृहात् बहिः गतवती ।

''मया आगत्य भवती आह्वातव्या वा ? कदापि अस्य सम्भवः नास्ति । अहं महाराजः इव जीवनं यापयिष्यामि । भवतीं कदापि न स्मरिष्यामि'' इति उच्चैः वदन् सीतारामः द्वारं पिहितवान् ।

क्षणाभ्यन्तरे एषः विषयः सर्वत्र प्रसृतः । घण्टाभ्यन्तरे राजारामस्य पत्नी रमा खाद्यं कृत्वा आनीय सीतारामस्य पुरतः संस्थाप्य उक्तवती – ''भ्रातः, भवतः परिस्थितिः मयि दुःखं जनयति । भवान् कथम् एकाकी वसति ? महती बुभुक्षा स्यात् भवतः । अतः मया उष्णं खाद्यं कृत्वा आनीतम् । एतत् खादतु'' इति ।

पुरतः स्थितं खाद्यं दृष्ट्वा सीतारामः अवशः सन् तत् मुखे स्थापितवान् एव ।

तदा रमा सन्तुष्टा सती उक्तवती – ''भ्रातः ! मया कश्चन विचारः उच्यते । अन्यथा न चिन्तनीयं भवता । भवतः स्नुषायाः, तन्नाम मम पुत्र्याः विवाहस्य निश्चयः श्वः भविष्यति । पुत्रीम् अलङ्कर्तुम् एकोऽपि कण्ठहारः नास्ति मम गृहे । अतः कथं वरपक्षीयाणां पुरतः ताम् उपवेशयिष्यामि इति दुःखं मां बाधते । सीतायाः सुवर्णहारः भवता सकृत् दत्तः चेत् वरपक्षीयाणाम् आगमनसमये धारयित्वा तेषां गमनस्य अनुक्षणमेव प्रत्यर्पयेयम् । वरपक्षीयाः

यदा आगमिष्यन्ति तदा तत्र भवता अवश्यम् उपस्थातव्यम् । भवान् अग्रजः सन् तत्र उपस्थितः भवेदेव'' इति ।

रमायाः वचनेषु आत्मीयता माधुर्यं चापि स्रवति स्म इव । सीतारामस्य मनसि सीता-विषये क्रोधोऽपि आसीत् इति कारणात् रमायाः वचनं तस्य प्रियकरम् आसीत् । अतः सः प्रकोष्ठं गत्वा सीतायाः कण्ठहारम् आनीय रमायै ददत् उक्तवान् - ''स्वीकरोतु भगिनि ! कापि चिन्ता मास्तु । यदा शक्यते तदा प्रत्यर्पयतु'' इति ।

रमा अनेन सन्तुष्टा सती हारं स्वीकृत्य यदा प्रस्थिता तदा बहिर्भागतः कश्चन वृद्धः सीतारामस्य गृहं प्रविष्टवान् । सः सीतारामं - ''का एषा ? यदा शक्यते तदा कस्य वा प्रत्यर्पणम् ? किं प्रचलति अत्र ?'' इति पृष्टवान् ।

अकस्मात् आगतं पितृव्यं विक्रमं दृष्ट्वा सीतारामः आनन्दं प्राप्तवान् । किन्तु रमा भीता जाता ।

पितृव्यं सीतारामः सर्वम् उक्तवान् । तदा सः रमां कोपेन पश्यन् - ''एषः हारः न सीतायाः, अपि तु मम पुत्र्याः । विवाहसमये मम भ्रातृजाया स्नुषाम् अलङ्कर्तुम् एतं हारं स्वीकृतवती । इदानीं मम पुत्र्याः विवाहः निश्चितः अस्ति । अतः हारं नेतुमेव आगतः अहम्'' इति उक्तवान् ।

सीतारामः जानाति स्म यत् पितृव्यः असत्यं वदन् अस्ति इति । किन्तु किमर्थम् एवं वदन् अस्ति इति तेन न ज्ञातम् । किं वदामि इति यावत् सः चिन्तयन् आसीत् तावता एव रमा

स्वहस्ते स्थितं हारं सीतारामस्य पितृव्यस्य हस्ते दत्तवती एव ।

यावत् रमा हारं दत्त्वा प्रतिगन्तुं बहिः पदं स्थापितवती तावता एव सत्या किञ्चित् पात्रं स्वीकृत्य आगता । तत्र सीतारामस्य पितृव्यं दृष्ट्वा सा आश्चर्यचकिता ।

पितृव्यः विक्रमः सत्यां पृष्टवान् - ''भवती का ? किमिच्छति ?'' इति ।

अनेन प्रश्नेन भीता सत्या - ''गृहे तण्डुलः न आसीत् । अपत्यानि बुभुक्षया पीडितानि । अतः..'' इति उक्त्वा वचनं मध्ये स्थगित-वती ।

तस्याः वचनसमाप्तितः पूर्वमेव सीता सरभसं गृहस्य अन्तः प्रविश्य उक्तवती - ''सर्वम् असत्यम् । ह्यः सायं भवत्याः पुत्रम्

आपणतः तण्डुलपूर्णं स्यूतं स्कन्धे संस्थाप्य आनयन्तम् अहं दृष्टवती'' इति ।

पुनः पतिं पश्यन्ती सा उक्तवती – ''बहोः समयात् अहं, भवतः पितृव्यश्च वातायनेन अत्र प्रवृत्तं सर्वं पश्यन्तौ एव आस्व । मम अनुपस्थितौ प्रतिवेशिन्यः अहो, कथं लाभं प्राप्तुं प्रयतन्ते !!'' इति ।

सीतायाः अनिरीक्षितागमनेन सीतारामः स्तब्धः । सत्या अपि एतां दृष्ट्वा भीत्या प्रतिगता ।

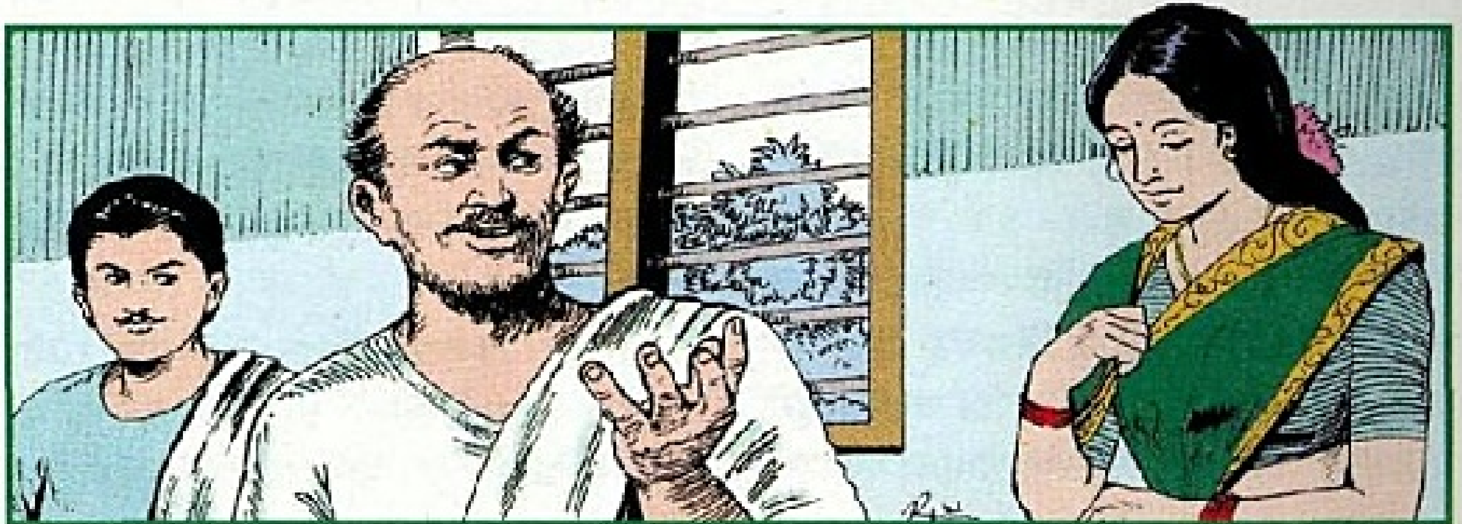
तदा पितृव्यः सीतारामं सीतां च उद्दिश्य – ''दृष्टं खलु उभयोः कलहस्य परिणामः कः इति ? भवन्तौ प्रीत्या विश्वासेन च वसेताम् । पतिपत्न्योः मध्ये यदि कलहः भवति तर्हि प्रतिवेशिन्यः स्वार्थं सम्पादयितुम् उत्सुकाः भवन्ति । मम भ्रातृजाया स्वननान्दुः गृहे वसन्ती भवतोः चिन्तामेव करोति । तद् वक्तुमेव अहम् आगतः । समये आगतः इति कारणात् अत्र काऽपि हानिः न जाता'' इति वदन् तं हारं सीतायै दत्तवान् ।

''मम भाग्यवशात् मार्गे भवान् मिलितः । तस्मात् आवां रक्षितौ'' इति वदन्ती सीता अश्रूणि स्रावितवती ।

''मम भ्रातृजायया स्नुषायै हारः दातव्यः इति उद्देशेन महता कष्टेन धनं सङ्गृह्य एषः हारः कारितः । तस्याः विषये भवन्तौ उभौ अपि अनुचितम् आचरितवन्तौ । इदानीं भवद्भ्यां ज्ञातं स्यात् – गृहे काचन ज्येष्ठा आवश्यकी एव इति । ज्येष्ठाः सर्वदा आदरेण द्रष्टव्याः । तेषां वचनं च श्रोतव्यम् । एतत् भवतोः कर्तव्यम् । अनेन भवतां जीवनं सुखमयं भविष्यति'' इति सीतारामं सीतां च बोधितवान् पितृव्यः ।

तस्य वचनेन लज्जाम् अनुभूय सीता – ''मया आत्मनः दोषः ज्ञातः । एतम् अनुभवम् अहं कदापि न विस्मरामि'' इति उक्त्वा पतिं दृष्ट्वा – ''श्वश्रूम् आनेतुं भवान् इदानीं गच्छतु'' इति उक्तवती ।

पत्न्याः वचनेन सीतारामः अतीवसन्तुष्टः । पत्युः हसन्मुखतां दृष्ट्वा सीता पितृव्यं विक्रमं उक्तवती – ''श्वश्र्वाः आगमनपर्यन्तं भवान् इतः गन्तुं न अर्हति । तस्याः आगमनानन्तरमपि द्वित्राणि दिनानि भवता अत्र स्थातव्यम् एव'' इति ।

आर्यः

अज्ञातस्य राजकुमारस्य साहसमयी विचित्रगाथा

स्वकीये बाल्यकाले सः वन्यजीविनां मध्ये वसन् निश्चिन्तं जीवनं यापितवान् । यौवन-काले तेन मानवप्रपञ्चे पदं स्थापितम् । तदा आरब्धा प्रतिपदं विपत्तिः । तस्य प्राणाः अपायग्रस्ताः जाताः । स च अपायः आसीत् न वन्यपशूनां कारणतः, अपि तु भयङ्कराणां मानवव्याघ्राणां कारणतः । सः आसीत् शक्तिशाली साहसी च । अतः शत्रूणां सम्मुखीकरणे नाशने च न कदाचिदपि भीतः सः । सः असाधारण-वीरः साहसी आर्यः कः ? विचित्रः अज्ञातः युवराजः सः । चन्दमामायाः सप्टम्बर्-२००३ अङ्कतः तदीयगाथायाः आरम्भः । विचित्रा साहसपूर्णा चित्रमयी गाथा पठ्यताम्, आनन्दसागरे निमज्ज्यतां च ।

समीपस्थम् अभिकर्तारम् उक्त्वा अद्यैव प्रतिकृतिप्राप्तिः दृढीक्रियताम् ।

S.Gandhi Ayya

देवस्य सन्देहः

प्रशान्तवरः कश्चन सुन्दरः ग्रामः । तस्य ग्रामस्य चतसृषु दिक्षु पर्वताः सन्ति । ग्रामात् बहिः नदी काचित् कलकलशब्दं कुर्वती प्रवहति । तस्याः नद्याः तीरे मौनयोगी नाम कश्चन वेदान्ती निवसति । सः प्रतिमासं पूर्णिमायां भक्तेभ्यः दर्शनं ददाति । तस्मिन् दिने घण्टापर्यन्तं भक्तानां प्रश्नानाम् उत्तरं ददत् तेषां सन्देहनिवृत्तिं करोति । अन्येषु दिनेषु तस्य दर्शनं नास्ति । सः ध्यानमग्नः सन् कुटीरे एव निवसति ।

कदाचित् पूर्णिमायां सर्वे भक्ताः आगत्य तस्य दर्शनं कृत्वा प्रवचनादिकं च श्रुत्वा प्रतिनिवृत्ताः । किन्तु देवः नाम कश्चन शिरः अवनमय्य तत्रैव उपविष्टः आसीत् । सः पञ्चाशद्वर्षीयः ।

तं दृष्ट्वा सः योगी पृष्टवान् – ''किं प्रष्टुम् इच्छति भवान् ?'' इति ।

क्षणं यावत् सङ्कोचम् अनुभवन् स्थितः सः उक्तवान् – ''स्वामिन्, केभ्यश्चित् दिनेभ्यः अस्य विश्वस्य, सृष्टिकर्तुः च विषये अनेके सन्देहाः मयि उत्पद्यमानाः सन्ति । तेषां सन्देहानां समीचीनम् उत्तरं प्राप्तुम् अहम् आगतः'' इति ।

''ते के सन्देहाः ? पृच्छतु तावत्'' इति उक्तवान् सः योगी ।

''स्वामिन्, सर्वेषां विश्वासः एषः यत् जगति स्थितानां सर्वेषामपि सृष्टिकर्ता सः भगवान् इति । भगवतः सृष्टिषु मानवसृष्टिः एव अत्युत्तमा । तादृशेषु मानवेषु कियान् भेदः दृश्यते ! तेषु शत्रुभावना, प्रतीकारः द्वेषः, वञ्चनं, परस्परं हननम् इत्यादयः दृश्यन्ते बहुधा । एवं किमर्थं भवति ? मनुष्याणां सृष्टिकर्ता एतत् सर्वं पश्यन् स्वस्य सृष्टौ जातां दुःस्थितिं च जानन् अपि मौनेन तिष्ठति किमर्थम् ? एतादृशाः प्रश्नाः पुनः पुनः उद्भूय मम मनः अशान्तं कुर्वन्ति'' इति उक्तवान्

नारायणः

सः देवः ।

तदा योगी हसन् तं पृष्टवान् - ''भवतः कति पुत्राः ?'' इति ।

सः उक्तवान् - ''चत्वारः । द्वौ पुत्रौ, द्वे पुत्र्यौ च'' इति ।

''सर्वान् महत्या प्रीत्या एव भवान् पालितवान् किल ?'' इति पृष्टवान् योगी ।

''सत्यम् । उत्तमरीत्या एव अहं तान् सर्वान् पालितवान्'' इति उक्तवान् देवः ।

''इदानीं ते सर्वे कथं सन्ति ? कुत्र कुत्र च सन्ति ?'' इति योगी देवं पृष्टवान् ।

''कथं वदामि स्वामिन् ? मया, मम मातापितृभ्यां च सर्वेषां पालनं प्रीत्या कृतम् । ज्येष्ठं पुत्रं वयं महत्या प्रीत्या पालितवन्तः । प्रीत्यतिशयकारणतः सः विद्यारहितः अभवत् । दुष्टानां मैत्रीं कुर्वन् सः सप्तदशे वयसि एव महालुण्ठाकः अभवत् । कस्यचित् धनिकस्य हननं कृत्वा सः कुत्रापि पलायितः । इदानीं सः कुत्र इति न ज्ञायते'' इति दुःखेन उक्तवान् देवः ।

''द्वितीयः कथम् अस्ति ?'' इति पृष्टवान् योगी ।

''द्वितीयः विद्यावान् तु अभवत् । नगरे कञ्चन उद्योगं कुर्वन् सः प्रतिमासं किञ्चित् धनं गृहं प्रति प्रेषयति स्म । किन्तु सः माम् अनुक्त्वा नगरे एव कस्यचित् धनिकस्य पुत्रीं परिणीतवान् । ततः आरभ्य तस्य स्वभावे परिवर्तनं जातम् । वर्षे एकवारम् अस्मान् द्रष्टुम् आगच्छति चेत् तदेव वयं महाभाग्यं मन्यामहे'' इति देवेन उक्तम् ।

''अस्तु, भवतः पुत्र्योः स्थितिः कीदृशी अस्ति ? तदपि वदतु तावत्'' इति उक्तवान् योगी ।

''मम ज्येष्ठपुत्र्याः पठने आसक्तिः न आसीत् । अतः तस्याः विद्याभ्यसाय मया कृतः प्रयत्नः सर्वोऽपि व्यर्थः सञ्जातः । षोडशे वयसि तस्याः अनारोग्यं जातम् । वैद्येन कृता चिकित्सा निष्फला अभवत् । सा मृता'' इति

देवः महता दुःखेन उक्तवान् ।

योगी क्षणकालस्य मौनस्य अनन्तरं पृष्टवान् - "भवतः द्वितीया पुत्री कथम् अस्ति ?" इति ।

योगिनः प्रश्नः देवे सन्तोषम् अजनयत् । सः उक्तवान् - "स्वामिन् ! सा एव आवयोः पतिपत्न्योः जीवनदात्री अस्ति । मम द्वितीया पुत्री सङ्गीतज्ञा । सम्यक् गायति सा । प्रतिवेशिगृहबालान् सङ्गीतं पाठयति अपि । आवयोः रक्षणं सा एव श्रद्धया कुर्वती अस्ति" इति ।

योगी अनेन उत्तरेण तृप्तः सन् देवम् उक्तवान् - "पश्यतु ! भवतः चत्वारः पुत्राः । सर्वेषां पालनपोषणं भवता समानरीत्या, प्रीत्या च कृतम् । तथापि ते चत्वारः अपि चतुष्प्रकारकाः अभवन् । अस्मिन् विषये भवतः दायित्वं यावत् आसीत् तावदेव कोटिशः जनानाम् सृष्टिकर्तुः भगवतः अपि अस्ति" इति ।

योगिनः उत्तरेण देवे तृप्तिः न सञ्जाता । तत् ज्ञात्वा सः योगी पुनः उक्तवान् - "भवतः सन्देहानाम् उत्तरं मया विस्तरेण दीयते, शृणोतु । जीवने अनुभूयमानानां सुखदुःखानां, जयपराजयानां च अनेकानि कारणानि भवन्ति । किन्तु मानवः चिन्तयति यत् यदा श्रेयः भवति तदा तस्य कारणम् अहमेव इति । यदा पराजयः भवति तदा सः वदति - एतस्य कारणं भगवान् एव इति । किन्तु द्वयोः अपि कारणं सः एव मानवः भवति । मानवेषु स्थितान् दुष्टगुणान् भगवान् किमर्थं न दूरीकरोति इति चिन्तनमेव असाधु । सद्गुणाः दुर्गुणाः चेति सर्वेऽपि अस्माभिः आचरितानां कर्मणां फलानि । कानिचन कर्माणि सद्यः फलप्रदानि भवन्ति । कानिचन अनन्तरकाले फलानि ददति । भगवतः लीला अस्माभिः ज्ञातुम् अशक्या । तस्य विषये दोषस्य आरोपः न उचितः" इति ।

अनेन उत्तरेण सन्तुष्टः देवः योगिनं साष्टाङ्गं नमस्कृतवान् । योगी तम् आशीर्वादवचनैः अनुगृह्य स्वस्य ध्यानमन्दिरं गतवान् ।

रोदनं केशग्रहणाय...

लघुः राहुलः स्वस्य कुटुम्बस्य अतिकनीयान् सदस्यः । सः अतीव चटुलः आसीत् । एकस्मिन् सायङ्काले सः अनवरतं रोदनम् आरब्धवान् । एतेन तस्य पितरौ खिन्नौ जातौ । तौ तस्य रोदनस्य स्थगने अशक्तौ अभवताम् । तौ तस्य दुःखस्य कारणमपि न ज्ञातवन्तौ । तस्य मनस्स्थितेः परिवर्तनार्थं तौ बहुधा प्रयत्नं कृतवन्तौ । राहुलस्य पिता तस्मै चाकलेहं दत्त्वा तस्य विचार-परिवर्तनार्थं प्रयत्नं कृतवान् । राहुलः चाकलेहं खादित्वा पुनः रोदनम् आरब्धवान् ।

राहुलस्य माता तस्मै तदीयप्रियपाञ्चालिकां दत्तवती । परन्तु सः इतोऽपि उच्चैः रोदनम् आरब्धवान् । तस्य पितामही आगत्य तस्मै तीर्थं दत्त्वा ललाटे चन्दनं लेपयित्वा मन्त्रोच्चारणं कृतवती । परन्तु राहुलस्य रोदनं तु न स्थगितम् ।

तस्य रोदनं श्रुतवन्तः प्रतिवेशिनः एकैकशः आगत्य राहुलस्य रोदनस्थगनाय एकैकम् उपायं सूचितवन्तः । तावता राहुलस्य ज्येष्ठाग्रजः सलिलः गृहपाठतः प्रत्यागतः । गृहस्य पुरतः जातं जनसम्मर्दं दृष्ट्वा सः आश्चर्यचकितः अभवत् ।

रुदन्तम् अनुजम् अवलोकितवान् सः ज्ञातवान् यत् सः स्वच्छायां दृष्ट्वा रुदन् अस्ति इति । सलिलः अवगतवान् यत् सः स्वच्छायायाः केशगुच्छं ग्रहीतुं प्रयतमानः अस्ति इति । सः छायां प्रति यदा चलति तदा छाया अपि अग्रे धावति स्म । तस्मात् सः रुदन् आसीत् । सलिलः राहुलस्य हस्तं तस्य केशस्य उपरि स्थापितवान् । तदा राहुलः उच्चैः हसितवान् । यतः छायायां केशः गृहीतः दृश्यते स्म । सर्वे अपि सलिलस्य समयप्रज्ञां श्लाघितवन्तः ।

देवः महता दुःखेन उक्तवान् ।

योगी क्षणकालस्य मौनस्य अनन्तरं पृष्टवान् - ''भवतः द्वितीया पुत्री कथम् अस्ति ?'' इति ।

योगिनः प्रश्नः देवे सन्तोषम् अजनयत् । सः उक्तवान् - ''स्वामिन् ! सा एव आवयोः पतिपत्न्योः जीवनदात्री अस्ति । मम द्वितीया पुत्री सङ्गीतज्ञा । सम्यक् गायति सा । प्रतिवेशिगृहबालान् सङ्गीतं पाठयति अपि । आवयोः रक्षणं सा एव श्रद्धया कुर्वती अस्ति'' इति ।

योगी अनेन उत्तरेण तृप्तः सन् देवम् उक्तवान् - ''पश्यतु ! भवतः चत्वारः पुत्राः । सर्वेषां पालनपोषणं भवता समानरीत्या, प्रीत्या च कृतम् । तथापि ते चत्वारः अपि चतुष्प्रकारकाः अभवन् । अस्मिन् विषये भवतः दायित्वं यावत् आसीत् तावदेव कोटिशः जनानाम् सृष्टिकर्तुः भगवतः अपि अस्ति'' इति ।

योगिनः उत्तरेण देवे तृप्तिः न सञ्जाता । तत् ज्ञात्वा सः योगी पुनः उक्तवान् - ''भवतः सन्देहानाम् उत्तरं मया विस्तरेण दीयते, शृणोतु । जीवने अनुभूयमानानां सुखदुःखानां, जयपराजयानां च अनेकानि कारणानि भवन्ति । किन्तु मानवः चिन्तयति यत् यदा श्रेयः भवति तदा तस्य कारणम् अहमेव इति । यदा पराजयः भवति तदा सः वदति - एतस्य कारणं भगवान् एव इति । किन्तु द्वयोः अपि कारणं सः एव मानवः भवति । मानवेषु स्थितान् दुष्टगुणान् भगवान् किमर्थं न दूरीकरोति इति चिन्तनमेव असाधु । सद्गुणाः दुर्गुणाः चेति सर्वेऽपि अस्माभिः आचरितानां कर्मणां फलानि । कानिचन कर्माणि सद्यः फलप्रदानि भवन्ति । कानिचन अनन्तरकाले फलानि ददति । भगवतः लीला अस्माभिः ज्ञातुम् अशक्या । तस्य विषये दोषस्य आरोपः न उचितः'' इति ।

अनेन उत्तरेण सन्तुष्टः देवः योगिनं साष्टाङ्गं नमस्कृतवान् । योगी तम् आशीर्वादवचनैः अनुगृह्य स्वस्य ध्यानमन्दिरं गतवान् ।

रोदनं केशग्रहणाय...

लघुः राहुलः स्वस्य कुटुम्बस्य अतिकनीयान् सदस्यः । सः अतीव चटुलः आसीत् । एकस्मिन् सायङ्काले सः अनवरतं रोदनम् आरब्धवान् । एतेन तस्य पितरौ खिन्नौ जातौ । तौ तस्य रोदनस्य स्थगने अशक्तौ अभवताम् । तौ तस्य दुःखस्य कारणमपि न ज्ञातवन्तौ । तस्य मनस्स्थितेः परिवर्तनार्थं तौ बहुधा प्रयत्नं कृतवन्तौ । राहुलस्य पिता तस्मै चाकलेहं दत्त्वा तस्य विचार-परिवर्तनार्थं प्रयत्नं कृतवान् । राहुलः चाकलेहं खादित्वा पुनः रोदनम् आरब्धवान् ।

राहुलस्य माता तस्मै तदीयप्रियपाञ्चालिकां दत्तवती । परन्तु सः इतोऽपि उच्चैः रोदनम् आरब्धवान् । तस्य पितामही आगत्य तस्मै तीर्थं दत्त्वा ललाटे चन्दनं लेपयित्वा मन्त्रोच्चारणं कृतवती । परन्तु राहुलस्य रोदनं तु न स्थगितम् ।

तस्य रोदनं श्रुतवन्तः प्रतिवेशिनः एकैकशः आगत्य राहुलस्य रोदनस्थगनाय एकैकम् उपायं सूचितवन्तः । तावता राहुलस्य ज्येष्ठाग्रजः सलिलः गृहपाठतः प्रत्यागतः । गृहस्य पुरतः जातं जनसम्मर्दं दृष्ट्वा सः आश्चर्यचकितः अभवत् ।

रुदन्तम् अनुजम् अवलोकितवान् सः ज्ञातवान् यत् सः स्वच्छायां दृष्ट्वा रुदन् अस्ति इति । सलिलः अवगतवान् यत् सः स्वच्छायायाः केशगुच्छं ग्रहीतुं प्रयतमानः अस्ति इति । सः छायां प्रति यदा चलति तदा छाया अपि अग्रे धावति स्म । तस्मात् सः रुदन् आसीत् । सलिलः राहुलस्य हस्तं तस्य केशस्य उपरि स्थापितवान् । तदा राहुलः उच्चैः हसितवान् । यतः छायायां केशः गृहीतः दृश्यते स्म । सर्वे अपि सलिलस्य समयप्रज्ञां श्लाघितवन्तः ।

कालोऽयं विनोदस्य

अधोनिर्दिष्टयोः चित्रयोः अष्ट भेदाः सन्ति । तान् अभिजानन्तु भवन्तः ।

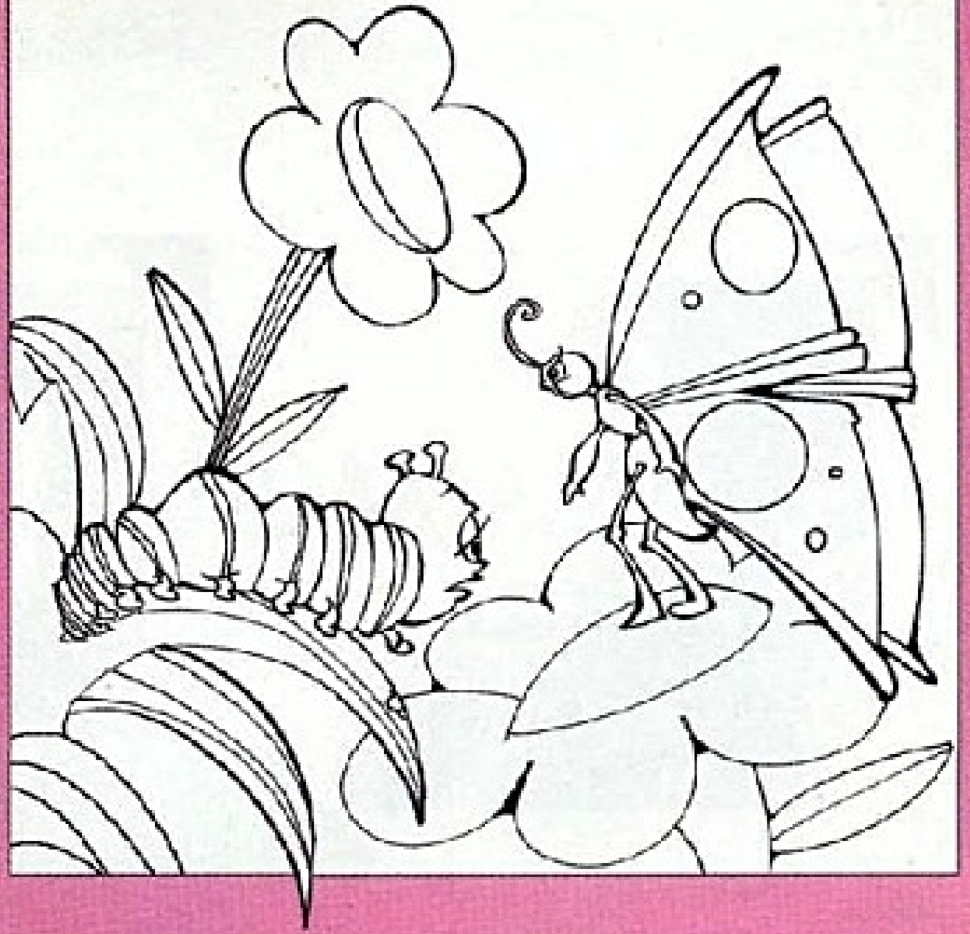
1

2

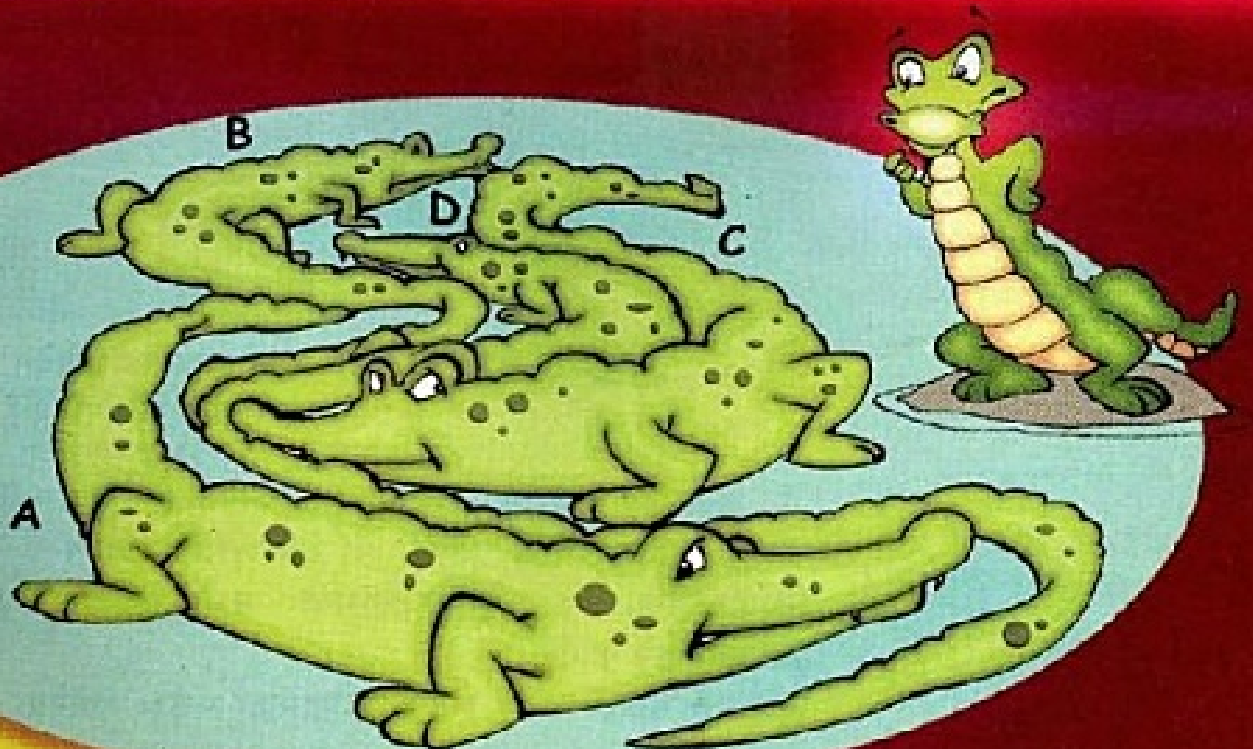
मां वर्णेन रञ्जयन्तु ।
रमणीयतया वर्णलेपनं
कुर्वन्तु ।

अहो , मकराः
बहवः । एतेषु दीर्घतमः
कः इति किं भवन्तः
वक्तुं शक्नुयुः ?

3

(उत्तराणि ६६ तमे पृष्ठे)

चित्रशीर्षिकास्पर्धा

Soura

Soura

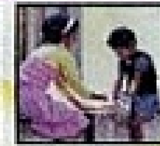
उपरितनं चित्रद्वयं दृष्ट्वा परस्परसम्बन्धिवाक्यद्वयेन चित्रशीर्षिकां किं भवन्तः प्रेषयितुं शक्नुयुः ?

समपत्रे लिखिता चित्रशीर्षिका अधस्तनसङ्केताय प्रेषणीया –
चन्दमामा (संस्कृतम्) 'अक्षरम्' ८ उपमार्गः, गिरिनगरम्, बेङ्गलूरु – ५६००८५

युक्ता शीर्षिका एतन्मासस्य २५ ततः पूर्वं प्रेषणीया । सर्वश्रेष्ठायै शीर्षिकायै रू. १००/- पुरस्काररूपेण दास्यन्ते ।
पुरस्कृता शीर्षिका मासद्वयानन्तरं प्रकाशयिष्यते ।

पुरस्कृतशीर्षिका

लोकाय कार्यमिदम् ।
मोदाय क्रीडनमिदम् ।

अभिनन्दनानि

'जून्'मासस्य चित्रशीर्षिकाप्रेषकः –
आर्. कण्णन् (हिन्दीशिक्षकः)
पचाशेपाद्विद्यालयः, २९,
अलगिरिसामि सालै, के.के.नगरम्
चेन्नै – ६०० ०७८

मनोविनोदस्य उत्तराणि – (पृ. ६४,६५)

१. १. शृगालस्य पुच्छस्य आकारः २. कोषः ३. पुच्छसमीपे शिलाखण्डाः ४. शलभस्य युतकम् ५. दक्षिणभागे पत्राणि ६. वृक्षखण्डे स्थिताः रेखाः ७. शृगालशलभयोः मध्ये स्थिताः शिलाखण्डाः ८. वामभागे पत्राणि ।

२. चित्रे पञ्च मकराः सन्ति । तेषु 'डि'नामकः मकरः दीर्घतमः ।

Printed and Published by B. Viswanatha Reddi at B.N.K. Press Pvt. Ltd., Chennai - 600 026 on behalf of Chandamama India Limited, No. 82, Defence Officers Colony, Ekkatuthangal, Chennai - 600 097. Editor : Viswam

CHANDAMAMA (Sanskrit) **AUGUST 2003**
Regd. with Registrar of Newspaper for India No. 42664/85

Registered No. TN/PMG(CCR)-589/03-05
Licensed to post without prepayment No. 371/03-05
Foreign - WPP No. 372/03-05

